

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift
2015

Forord

I nærværende nummer af Landbohistorisk Tidsskrift bringer vi tre artikler, der har stor spændvidde i tema og kronologi. Den første artikel er skrevet af museumsinspektør ved Nordjyllands Historiske Museum Lise Andersen. Artiklen afdækker stubmøllens udbredelse og udvikling i en periode, der strækker sig fra middelalderen, til den afløses af den hollandske vindmølle i første halvdel af 1800-tallet. Forfatterens sigte med artiklen er dobbelt: først og fremmest at samle den væsentligste teknologihistoriske viden omkring stubmøllen i en syntesefremstilling, som dernæst suppleres med yderligere undersøgelser af udvalgte kildegrupper. Resultatet af undersøgelsen forlænger blandt andet den hidtil anerkendte periode, hvori man opførte nye stubmøller, med godt 50 år. Undersøgelsen understøtter ligeledes forfatterens påpegning af, at yderligere forskning i stubmøllens historie er nødvendig.

Den anden artikel "*Landbokulturen fra storhed i 1950'erne til velfærds-samfund, kommunalreformer og perifer position*" af professor Johs. Nørregaard Frandsen var egentlig tiltænkt en plads i sidste års dobbeltudgivelse om landbrugets udvikling i Danmark siden 1945, men af forskellige årsager bringes artiklen først i dette nummer. I artiklen beskriver Frandsen, hvordan velfærds-samfundets fremvækst i løbet af 1960'erne og den heraf afledte urbanisering for stedse ændrede landbokulturens og landbolivets status som noget centralt og værdibærende i den danske selvforståelse og nationale bevidsthed. Landsognet gik fra at være midtpunkt for hovedparten af landets befolkning til at blive "udkant" eller "periferi" i såvel økonomisk som social og kulturel henseende. Forfatteren trækker tråden helt op til den kommunale strukturreform i 2007 og viser, hvordan dannelsen af de nuværende storkommuner medførte et massivt funktionstab i de små og mellemstore provinsbyer, som har accelereret lokal butiksdød og fraflytning og medført en følelse af funktionsudtømmning og tab for de mennesker, der er tilbage.

I artiklen "*vil man målet, må man også ville midlerne*" har John V. Jensen, museumsinspektør ved Museet for Varde By og Omegn, undersøgt den politiske beslutningsproces omkring en ekspropriation af omfattende arealer i

Aal og Ho-Oksby kommuner i slutningen af 1960'erne. Mere end 100 lodsejere, heraf mange landbrugere, måtte dengang give afkald på deres ejendomme for at give plads til en massiv udvidelse af det militære øvelsesterræn ved Oksbøl. Jensen viser, hvorfor de lokale beboeres protester savnede den nødvendige gennemslagskraft, og hvorfor "almenvellet" i dette tilfælde måtte sejre over den private ejendomsret.

God læselyst.

På redaktionens vegne
Michael Nobel Jakobsen
Merete Bo Thomsen

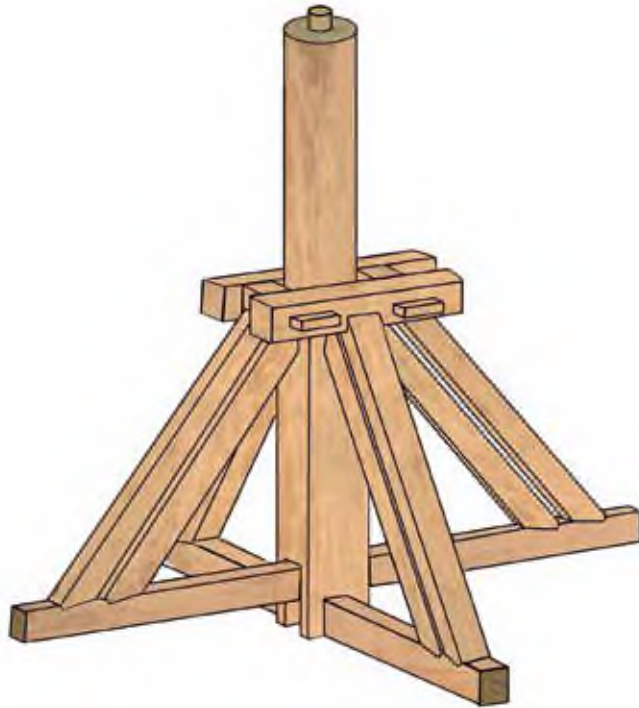
Hvad ved vi om de ældste danske vindmøller?

I mere end 600 år var stubmøllen den vigtigste form for vindkraft i Danmark. For bondesamfund i egne, hvor vandmøller af geografiske årsager ikke lod sig bygge, var den i seks århundreder det eneste alternativ til det tidskrævende arbejde ved håndkværnen. Selv efter at den mere effektive hollandske vindmølle blev almindelig udbredt i begyndelsen af 1800-tallet, var cirka en tredjedel af kongerigets dengang knap 1.500 vand- og vindmøller stubmøller. I dag er kun bevaret 18 af disse møller, der er levn af en teknologihistorisk udvikling, som må have haft stor indflydelse på landbrugets udviklingsmuligheder i de pågældende egne, men som desværre endnu ikke er slet så godt belyst som udviklingen af den senere og mere effektive hollændermølle.

I Danmark blev vindkraften introduceret i midten af 1200-tallet, og som direkte trækraft udspillede den sin rolle i begyndelsen af 1900-tallet, hvor både vand- og vindmøller blev udkonkurreret af damp- og andre former for motor-møller.

Den ældste danske vindmølletype er stubmøllen. Stubmøllerne omtales blandt andet i de store mølleoversigter som Niels Meyns fra 1934 og Lebech-Sørensens fra 2001-2009.¹ Niels Meyns "Danske Møller" bygger på oplysninger indsendt af den enkelte mølle ejer, men bortset fra angivelse af vingelængder er den tekniske indretning og bygningskonstruktionen ikke beskrevet. Også Lebech-Sørensens store firebindsværk bringer kun undtagelsesvis detaljer om konstruktion og teknik, og disse beskrivelser bygger ikke på forfatterens egne studier. I 1990'erne foranstaltede Skov- og Naturstyrelsen en registrering af de bevarede vand- og vindmøller.² Her er de bevarede stubmøller beskrevet i den tilstand, hvori de da forefandtes. I et af de indledende kapitler gennemgår Ole Mortensøn de forskellige vindmølletyper, men kommer ikke nærmere ind på udviklingen af stubmøllens konstruktion over tid.³

Nærværende arbejde bygger hovedsageligt videre på den litteratur, der på baggrund af primærkilder eller bygningsarkæologiske studier bidrager med viden om stubmøllens bygningsmæssige konstruktion og tekniske indretning som for eksempel Anders Jespersen (1959, 1987 og 1989), Ole Mortensøn (1990 og 1993), Niels-Holger Larsen (1998 og 2008) samt arkitekt Mogens Brahde (1987). Sidstnævntes artikel er blevet til på baggrund af Brahdes arbejde med restaureringen af Karlstrup Mølle, der står på Frilandsmuseet i Lyngby. Brah-

Figur 1: Stub i enkelt krydsfod med skråstivere og sadel. Tegning: Lise Andersen.

des beskrivelse er den mest detaljerede og danner grundlag for følgende summariske beskrivelse af stubmøllen:

Stubmøllen har fået sit navn efter *stubben*, en central lodret aksel af svært egetræ, hvorom hele møllen skal drejes, for at vindfanget kommer op mod vinden. I de bevarede danske stubmøller står stubben i en *krydsfod* på et stenfundament. Stubben støtter ikke på krydsfoden, men bæres og støttes af et sæt skråstivere mellem krydsfoden og en tømmeramme, kaldet *sadlen*, lige under møllens nederste bjælkelag – se figur 1. Stubben afsluttes foroven med en tap, der går op i en tværgående bjælke – *stenbjælken*, der igen bærer to hovedbjælker. Stenbjælken har fået sit navn, fordi det er på den, møllestenenes vægt hviler. På denne konstruktion hænger hele møllehuset, som i princippet er fire vægge og et tag i almindelig bindingsværksteknik. Møllehuset drejes om stubbens øverste tap ved hjælp af *stjerten* (også kaldet *svøben*), der er fastgjort ved sadlen og stikker skråt ud fra møllen. På en del møller er stjerten forsynet med klodser, der danner trappe til indgangsdøren. Andre møller har en trappe ned parallelt med møllehusets læside.

Stubmøllen var den eneste form for vindmølle, der kendtes i Danmark, før

Christian IV i 1619 fik en frisisk møllebygger til at bygge en hollandsk kornvindmølle i København.⁴ Den hollandske mølle er kendetegnet ved, at kun hatten skal drejes for at få vingerne op mod vinden. Denne mølletype vandt dog i begyndelsen kun langsomt indpas i Danmark, og først i sidste halvdel af 1700-tallet dukker den op uden for hovedstaden, for så i løbet af det næste århundrede næsten helt at udkonkurrere stubmøllen.

I de 600 af vindmøllens 700 år lange æra var stubmøllen således den fremherskende vindmølletype. I 1802 udgjorde stubmøllerne stadig 78 % af de cirka 630 danske kornvindmøller.⁵ Af de 489 stubmøller, der fandtes i Danmark i 1802, er kun 18 bevaret,⁶ heraf fire bygget før 1700, ti i 1700-tallet og fire i 1800-tallet. En enkelt stubmølle, nemlig Kokseby Mølle, kan dokumenteres tilbage til 1400-tallet, men i dens nuværende form er den genopbygget i 1775 efter brand.⁷

Problemstilling

Tidligere var molinologien meget præget af kulturkredslærens problemstillinger, og et af de helt store spørgsmål var de teknologiske innovationers spredningsveje. Anders Jespersen – dansk molinologis ubestridt mest produktive skribent – deltog ivrigt i diskussionen om de forskellige mølletypers spredning. I et indlæg under det syvende internationale symposium i molinologi, “The Postmill, how it came about, a preliminary Analysis”, fra 1989, kommer han frem til, at vindmøllen som sådan har spredt sig fra Afghanistan over Middelhavsområdet til Vest- og Nordeuropa, og at stubmøllen undervejs har udviklet sig som en forbedring af paltrokmøllen.⁸ En paltrokmølle ligner ved første øjekast en stubmølle, men den står ikke på en stub i en krydsfod, men på et stenfundament, hvorpå der er lagt en jernskinne eventuelt med jernruller, som møllen drejes på. Krøjningen (drejningen) foregår således i jordhøjde, og møllens vindstabilitet er ringe. Paltrokmøllen har ingen betydning haft for det samlede billede af Danmarks vindmøllebestand.

I modsætning til Anders Jespersen slår Jakob Tue Christensen fast: “*Den vindmølle med vertikalt vingefang, vi finder i det middelalderlige Europa fra Portugal i sydvest til Finland i nordøst, er opfundet i Nordvesteuropa*”.⁹ Jeg vil ikke gå nærmere ind i denne diskussion, der har en tendens til at overse, at en teknologisk innovation ret beset kan være opstået forskellige steder uafhængigt af hinanden. Vigtigst i denne sammenhæng er, at vi kan dokumentere stubmøllen i Østengland, Normandiet og Flandern i slutningen af 1100-tallet.¹⁰ I 1234 er den dokumenteret i Holsten, mens det første sikre vidnesbyrd om vindmøller i det nuværende danske område er et dokument fra 1259, hvor Roskilde-bispen bevidner, at en kannik har skænket en vindmølle i Fløng til domkirken i Roskilde. Den ældste danske afbildning af en stubmølle findes på

Figur 2: Stubmølle på kalkmaleri i Dronninglund kirke. Foto: Lise Andersen.

et kalkmaleri i Dronninglund kirke, dateret 1513-1523. Når der, før Christian VI's hollandske mølle, som blev bygget i 1619, tales om vindmøller, så er det altid stubmøller, der tales om.

Hensigterne med den undersøgelse, der ligger til grund for nærværende artikel, har været: 1) at få samling på, hvad vi for nuværende ved om stubmøllerne med hensyn til udbredelse og udvikling, og 2) at gennemgå visse arkivaliske kildegrupper for at afprøve deres udsagnskraft med henblik på en senere udvidet undersøgelse af stubmøllens teknologiske udvikling og den kontekst, den har udspillet sig i.

Den i indledningen nævnte beskrivelse af stubmøllens konstruktion beskriver en mølle, der står i en enkelt krydsfod, har én kværn og et-trinsgear – altså den teknisk set mest enkle form. Ser vi på de bevarede stubmøller, finder vi imidlertid en vifte af variationer over krydsfødder, og flere møller har flere kværne og to gear. Det er udviklingen fra den forholdsvis simple konstruktion til de bevarede møllers mere komplekse og varierede opbygning, der ønskes belyst.

Kilderne

Selv om både arkæologer, bygningsarkæologer og dendrokronologer inden for de seneste årtier har bidraget til vores viden om detaljer ved de bevarede stubmøllers konstruktion og alder, er det svært på baggrund af kun 18 bevarede møller at udtale noget fornuftigt om stubmøllens udbredelse og udvikling over tid i Danmark, og endnu er der ikke foretaget systematiske arkivstudier.

Når det gælder stubmøllernes størrelse, bygningsmæssige konstruktion, indretning og funktion, så er de skriftlige kilder frem til slutningen af 1700-tallet meget sparsomme. I centralforvaltningen optræder stubmøllerne som regel kun med oplysninger af skatteteknisk art: antal og summariske oplysninger om tilstanden. En vigtig kilde er her forarbejderne til matriklen af 1688.

Da man i 1761 indførte brandassurance af købstadshuse, blev der mulighed for, at møller og andre bygninger på landet efter særlig anmeldelse til Kommercekollegiet kunne optages i brandkassen.¹¹ Efter dette tidspunkt har vi derfor et vigtigt kildemateriale i brandtaksationerne. Med indførelsen af brandforsikringen for bygninger på landet i 1792 blev dette materiale endnu rigere. Taksationerne er imidlertid af meget varierende kvalitet, og de er ikke bevaret for alle branddistrikter. Nogle taksatorer har beskrevet møllerne med detaljeret angivelse af mål og materialer, mens andre blot har anslået en værdi uden overhovedet at beskrive bygningen.

En anden type af taksationer, nemlig de tinglyste syns- og skønsforretninger i retsbetjentarkiverne, som blev til i forbindelse med fæsteståelser, skifter eller handel med møller, giver os som regel et bedre indtryk af møllen end brandtaksationerne, idet der ofte lægges mere vægt på inventaret – også det løse, som kun sjældent omtales i brandtaksationerne.¹² De er imidlertid svære at fremfinde for en systematisk gennemgang og eksisterer kun for et begrænset antal møller.

Den absolut bedste kilde til viden om møllernes konstruktion og bestykning er de kontrakter mellem møllebyggere og bygherrer, som ligger rundt omkring i godsarkiver og retsbetjentarkiver.¹³ Desværre er det meget tilfældigt, hvad der er bevaret, og også her er det svært at lave en systematisk eftersøgning efter dem. Ofte er de bevaret, fordi der opstod retsstridigheder mellem møllebygger og bygherre. Mindre selvejermøllere har sjældent indgået tinglyste kontrakter om deres møllebyggerier, så dem, vi finder i kilderne, er for det meste møller opført af godsejere, og vi kan derfor ikke være sikre på, at de beskrevne møller er repræsentative for selvejmøllerne.

Da arealskatten blev indført som bygningsafgift i 1802, blev alle bygninger, som brugtes til erhverv, opmålt, og dette materiale er en god kilde til oplysning om, hvilke møller der eksisterede på dette tidspunkt, ligesom vi oplyses om deres størrelse. Vindmøllernes type er ikke angivet, men man kan gå ud fra, at alle firkantede vindmøller er stubmøller, mens alle ottekantede eller runde møller er hollandske møller. Typisk er også, at stubmøller har to etager. Undertagelser fandtes dog, idet Hesselbjerg Stubmølle på Langeland for eksempel vides at have haft tre etager. Etageantallet for hollandske møller er derimod meget forskelligt, men altid mindst tre. Der er imidlertid ikke andre oplysninger, der kan trækkes ud af dette materiale.¹⁴

Brandtaksationerne er den kildegruppe, der omfatter flest møller, og i mange tilfælde kan man følge den enkelte mølles udvikling over tid. I arbejdet med denne artikel har jeg derfor valgt især at afprøve, hvor langt brandtaksationerne frem til 1840 kan bringe os i studiet af stubmøllens udviklingshistorie. 1840 blev valgt som slutår ud fra en antagelse om, at der herefter helt sikkert ikke blev bygget flere stubmøller – en antagelse, som viste sig ikke at holde stik!

For at afprøve brandtaksationernes udsagnskraft er disse minutiøst gennemgået for to geografisk meget forskellige områders vedkommende, nemlig Falster og Djursland. Falster valgtes som repræsenterende en af vore små og mellemstore øer med en lang vindeksponeret kyst og med små korte vandløb. Falster er kendt for sine mange stubmøller, blandt andet fordi Christian V under en rejse på øen fik øje på de mange vindmøller og på stedet besluttede, at vindmøller også skulle matrikuleres, hvad der ikke var planen fra start. Sammen med Lolland er Falster i dag det område, hvor flest stubmøller er bevaret. Også Djursland har en relativ lang kyststrækning i forhold til arealet, men er så stor en halvø, at der – bortset fra på de næs, der skyder ud fra områdets sydkyst – findes større vandløb med en del fald. Djurslands tre østligste herreder er da også kendt for sine mange vandmøller, jævnfør stednavnet Femmøller og har ikke haft stubmøller siden 1863.

Nærværende artikel kan opfattes som resultat af et pilotprojekt, og der vil på et generelt plan blive fokuseret på nogle statistiske oplysninger for hele landet, og på et mere detaljeret plan på møllerne i de to nævnte områder med udblik til enkelte andre områder. Et fuldt overblik over stubmøllens udbredelse og udviklingshistorie må afvente en større arkivalisk undersøgelse.

Stubmøllens udbredelse i Danmark

Vandmøllen havde været kendt i Danmark i hvert fald et århundrede, før vindmøllen gjorde sin entre. Alt andet lige er vand en mere stabil kraftkilde end vind. Man kan opstemme vand og bruge det senere, når der er brug for at male, men man kan ikke opsamle vind. Arent Berntsen konstaterede da også i 1656, at nok var vindmøller kendt over hele landet, men de blev kun bygget ved hovedgårde eller i egne, hvor det var umuligt at bygge vandmøller.¹⁵

At gå så langt som Steen Böcher, der i 1942 skrev:

“Disse ældste Vindmøller var Stubmøller; de var dog langt fra almindelige her i Landet. Overalt var Vandmøllerne de almindeligste lige til Mølleneringsloven af 1852 trådte i Kraft”,¹⁶

er dog at gå for vidt. Allerede Ole Mortensøn og Hans Larsen gjorde opmærksom på, at vindmøllerne i den grad var i overtal på Langeland, hvor vandskellet

går på langs ad øen, og hvor der derfor ikke er vandløb af en længde, der kan opsamle tilstrækkeligt vand til at drive en mølle.¹⁷ Den lange vindeksponerede kyst gav til gengæld gode muligheder for at bygge vindmøller. I 1682 var der på Langeland fem vandmøller, heraf to øde, men hele 22 vindmøller, heraf to øde.

De små og korte vandløb og den i forhold til arealet lange vindeksponerede kyst har Langeland til fælles med alle vore mindre og mellemstore øer, og eksemplet Langeland giver derfor anledning til en hypotese om, at de ældste vindmøller ikke har været jævnt fordelt udover det danske land, men har haft deres største udbredelse i områder præget af utilstrækkelige vandløb – altså netop især de mindre og mellemstore øer, mens vandmøllerne dominerede i de egne, hvor der var passende vandløb.

På baggrund af forarbejderne til matriklen 1688 er der opstillet en tabel over forholdet mellem vand- og vindmøller på en række af vores øer i figur 3. Til sammenligning er de samme tal beregnet for et stort fynsk amt og to mindre jyske amter efter den samtidige amtsinddeling. Mens de jyske møller blev sat i hartkorn samtidig med agerjorden, så blev møllerne på øerne først sat i hartkorn, efter at matrikuleringen af agerjorden var færdig; og mens beskrivelserne af møllerne for Jyllands vedkommende blev ført i modelbøgerne, så blev de for øernes vedkommende ført i den såkaldte "Møllebog".¹⁸ Af ukendte grunde blev vindmøllerne på Sjælland aldrig vurderet til nyt hartkorn, men blev ved de gamle takster. Derfor har jeg vurderet, at oplysningerne om antallet af vindmøller på Sjælland i 1688 er for usikkert til, at der er medtaget sjællandske amter i sammenligningen herunder. De to jyske amter Dronningborg og Kalø er valgt som naboer, hvor kyststrækningen i forhold til arealet er meget forskellig. Dronningborg Amt havde kun en meget kort kyststrækning omkring udmundingen af Randers Fjord, mens Kalø Amt udgjorde hele Djursland med en meget længere kyststrækning i forhold til arealet. Som det fremgår af tabellen, har Djurslands lange kyststrækning *ikke* medført, at der blev bygget vindmøller i 1600-tallet. Det skyldes sandsynligvis, at Djursland ligesom Fyn dels har et tilstrækkeligt stort areal til, at vandløbene bliver lange nok til at opsamle tilstrækkeligt vand til mølledrift, dels at terrænet er kuperet og giver et godt fald på de fleste vandløb. Der kendes dog en enkelt vindmølle på Helgenæs mellem Stødov og Fejrup, der ved matriklens tilblivelse var øde og derfor ikke nævnt i tabellen nedenfor. Det nævnes i modelbogen, at da der i herredet er så mange vandmøller, bør vindmøllen ikke "agtes for noget", men at den bør brydes ned, så vandmøllerne kan have des bedre maling.¹⁹ Om den blev brudt ned, er uvist. Den er ikke angivet på Videnskabernes Selskabs kort fra 1789, men tilstedeværelsen af en senere stubmølle ved Stødov kan dog dokumenteres af brandtaksationerne i perioden 1827-1863. Hvis man ser på halvøen Helgenæs har den geografisk set meget til fælles med de mindre øer, men havde dog kørevej til det øvrige Mols.

I Dronningborg Amt nævnes ligeledes en vindmølle, som ikke er medtaget i tabellen, da den i 1680'erne omtales som øde. Den vides dog at have været i funktion både i 1655 og 1662 og igen efter 1731. Den skal derfor have et ord med på vejen. Vindmøllen tilhørte herregården Overgaard i Udbynder sogn – et fladt område syd for Mariager Fjord præget af hævet havbund uden nævneværdige vandløb og fald. Altså en mølle, der i den grad passer ind i Arent Berntsens billede af 1600-tallets vindmøller, der var placeret i hovedgårdes nærhed og i vandløbsfattige områder. Nærmeste vandmølle var Kastbjerg Mølle, som ligger i en afstand af 8 kilometer fra herregården.

Generelt må vi kunne sige, at i 1600-tallet var en vindeksponeret kyst ikke alene tilstrækkeligt til at foretrække vindkraft frem for vandkraft. Den afgørende faktor var derimod vandløbenes størrelse og arealets højdeforskelle.

<i>Forholdet mellem antallet af vand- og vindmøller, matriklen 1688</i>			
Område	Vandmøller	Vindmøller	
Langeland	3	22	1:7
Falster (med Femø og Fejø)	2	31	1:15
Lolland	6	66	1:11
Læsø	0	1	0:1
Nyborg Amt	74	6*	12:1
Dronningborg Amt	44	0	44:0
Kalø Amt	41	0	41:0

* Heraf tre på øen Hindsholm.

Figur 3: Forholdet mellem vand- og vindmøller, matriklen 1688. For de medtagne områder er de øde møllesteder ikke medregnet.

Som det tydeligt ses af figur 3, var alle de gennemgåede små og mellemstore øer kendetegnet ved et stort overtal af vindmøller, mens de fynske og jyske områder i den grad var præget af vandmøller.

For Læsøs vedkommende skal det nævnes, at den ene mølle, der eksisterede i 1688, var en stubmølle, der stod sydvest for Klitgård og havde en enkelt kværn. Alle Læsøboerne var henvist til at bruge denne mølle, som var sat i møllehartkorn af 4 skæpper, 1 fjerdingkar. I løbet af 1700-tallet forfaldt møllen, og bønderne begyndte da at opføre små møller til eget brug. I 1802 var der således på Læsø 72 små vindmøller, men ingen vandmøller.²⁰ Folketallet var 1.563,

hvilket giver 21,8 personer per mølle. I betragtning af, at mange Læsøboere ernærede sig ved fiskeri og søfart, og landbruget derfor var af mindre betydning, er det rigtig mange møller. Det var dog helt små husmøller med en enkelt kværn med relativt små og langsomtgående sten.

I 1831 var antallet af gårdmøller på Læsø steget til 81, men efter en storm i 1863, der ødelagde 36 af dem, opgav man de lokale gårdmøller. Nu er kun én tilbage på øen og én på Frilandsmuseet i Lyngby.²¹

Der kunne have været valgt flere eksempler, men gennemgangen af modelbøger er en langsommelig affære. Der findes dog andre kilder, der understøtter billedet. I Laurids de Thuras beskrivelse af Samsø fra 1758 nævnes 21 vejrmøller og ingen vandmøller.

På Bornholm blev stubmøllen ifølge Niels-Holger Larsen indført af lybækkerne i 1500-tallet,²² og for de bornholmske møller gjorde det specielle forhold sig gældende, at mølleriet altid var frit. Det betød, at der var et stort antal møller, hvoraf de fleste dog var ret små. I 1756 var der 23 stubmøller og 40 vandmøller.²³ Møllebestanden var i 1802 vokset til 65 stubmøller, tre hollændere og 50 vandmøller. Bornholm har en størrelse, hvor der godt nok ikke er de helt store vandløb, men hvor der til gengæld er et godt fald og derfor mulighed for mange små vandmøller, herunder simple et-gearsmøller og de såkaldte plaskemøller med horisontalt hjul, som kan klare sig med lidt vand, når blot der er god hastighed på vandet. Da den hollandske mølle blev almindelig på Bornholm, udkonkurrerede den dog næsten vandmøllerne.

I resten af landet, hvor mølleriet var beskyttet mod konkurrence som privilegeret erhverv, holdt antallet af stubmøller sig nogenlunde stabilt gennem hele 1700-tallet og frem til udbredelsen af den hollandske mølle. I en indberetning fra 1761 oplystes 20 vindmøller og fire vandmøller på Langeland.²⁴ Samme mønster ses på Falster. Alle bevarede brandtaksationer fra Falsters Nørre- og Sønderherred fra perioden 1769 til 1840 er gennemgået, og i perioden nævnes 30 stubmøller, fire hollandske møller og en vandmølle. Af disse er kun en enkelt stubmølle bygget, hvor der ikke havde været mølle før, nemlig Vålse Mølle opført 1781.

12 falsterske stubmøller nedbrændte i perioden 1769-1840. Heraf blev syv genopført som stubmøller: Sønder Ørslev 1780, Stouby 1790, Øverup 1795, Højmøllen 1825, Systofte 1826, Maglebrænde 1838 og Idestrup Mølle, der brændte i 1840 og blev genopbygget i 1841. De sidste fem blev ved genopførelsen erstattet af hollandske møller: Blæseberg 1814, Ejegod 1817, Skovby 1824, Klintemøllen 1832 og Tårup Mølle 1835. Idestrup Mølle synes at være den sidste stubmølle, der blev bygget på Falster.

Falsters første hollandske mølle blev bygget 1814 som erstatning for den nedbrændte Blæseberg Stubmølle. På nabooen Lolland introduceredes den hol-

Figur 4: Maglebrænde mølle blev genopført efter at være totalt nedbrændt i 1838. Det blev den næstsidste stubmølle, der blev bygget på Falster. Billedet er fra 1921. Foto i Møllehistorisk Samling, Nordjyllands Historiske Museum.

landske mølle allerede i 1782, da den store og flotte gallerihollænder i Oreby blev bygget. Mens Falsters første hollandske vindmølle var en selvejermølle, så tilhørte den første hollandske mølle på Lolland kammerherre Poul Abraham lensbaron Lehn på Orebygård. Denne mølle blev i øvrigt solgt fra godset i 1894 og flyttet til Killerup uden for Sakskøbing.

På Lolland-Falster står i dag fem af de 18 bevarede stubmøller, mens der på Langeland, der dog stadig i dag er kendetegnet ved rigtig mange vindmøller, ikke er bevaret en eneste stubmølle. De blev med tiden udskiftet med hollandske møller. Den første, Østre Hine Mølle, blev bygget i 1790-91, Vester Hine mølle i 1795 og Rudkøbing Bymølle i 1796, og i 1800-tallet byggedes yderligere 17 hollandske møller på Langeland. Hermed forsvandt stubmøllerne. Den sidste, Henninge Vestre Mølle, var i brug til cirka 1872 og faldt i 1888.²⁵

Den forskellige udvikling på henholdsvis Langeland og Falster har flere årsager. Ofte nævnes det, at den manglende udvikling af Falsters møller skyldtes, at der var så mange af dem, at det i en tid, hvor mølleri var et privilegeret erhverv, var svært at opnå bevilling til anlæg af hollandske møller. For at opnå en sådan bevilling skulle man kunne bevise, at der var mølletrang, hvilket var svært, når møllerne lå tæt. Mølletætheden på Falster var da også stor, men det var den også på Langeland. Begge steder var der i 1801 cirka 500 sjæle per

mølle og en mølle per 15-17 km². Til sammenligning kan nævnes, at mølletætheden i Danmark som helhed var en mølle per 626 personer og en mølle per cirka 29 km².²⁶ Det er dog vigtigt at huske, at mølletætheden ikke er noget helt retvisende tal for, hvordan behovet for maling var dækket, idet ikke alle møller havde samme kapacitet.

På grund af det langt mere avancerede gearsystem i en hollændermølle, havde den – selv med samme maskineri som stubmøllens – større kapacitet. Men for at erstatningen af stubmøller med hollandske møller skulle være rentabel, skulle der være et tilstrækkeligt kundegrundlag, og her var forholdene på Langeland og Falster forskellige.

Mølletætheden og det faktum, at det altid stod Falsters bønder frit, hvilken mølle de søgte, og at mølleren derfor ikke var garanteret et kundegrundlag,²⁷ gjorde det økonomisk risikabelt at investere i en hollandsk mølle. En almindelig falstersk stubmølle blev i 1814 vurderet til cirka 1.000-1.200 rigsbankdaler, mens Blæseberg hollandske mølle samme år stod til godt 25.000 rigsbankdaler. Foruden teknisk viden krævede det både kapital og mod at kaste sig ud i et stort møllebyggeri.

Falsters møllere var alle siden 1600-tallet selvejere. Møllerne lå ganske vist på Kronens jord, men møllen selv tilhørte mølleren. Bortset fra en enkelt møller, der også var gårdfæster under Kronen, så var møllerne på Falster husmænd, og de har ikke haft en økonomi, der tillod dem at skifte en stubmølle ud med en hollandsk mølle.

På Langeland var andre muligheder. Købstaden Rudkøbing var beliggende omtrent midt på øen, og den relativt tæt befolkede ø havde en veludviklet infrastruktur.²⁸ Omkring 1800 havde Rudkøbing en handelsflåde på 31 fartøjer, hvilket er ret meget i betragtning af, at købstaden i 1801 blot havde 1.141 indbyggere. Med denne flåde drev otte handelshuse en ikke ubetydelig handel på København, Norge og Østersøen. Fra Østersøen hentedes kornvarer, der for en dels vedkommende blev forarbejdet i Rudkøbing og videreforhandlet i Norge og til tider i København. Ifølge Rudkøbing Toldsteds regnskaber udførtes der i årene 1789 til 1795 årligt omkring 30.000 tønder kornvarer – svingende fra 22.650 tønder i 1793 til 37.862 tønder i 1791. G. Begtrup angiver i 1806 kornvareudførslen fra Langeland til 28.300 tønder og bemærker, at der næppe gives nogen anden provins af lignende størrelse og folkemængde, der er i stand til at udføre så meget. En tilsvarende indførsel af korn til forarbejdning på Falster har ikke kunnet dokumenteres.

Denne indførsel af korn og efterfølgende udførsel af formalede kornvarer gav entreprenante folk gode muligheder for at investere i mølleri på Langeland. En medvirkende årsag til forskellen mellem de to øers mølleri kan også være, at der på Langeland var en energisk holstensk møllebygger, Claus Heinrich

Schnoor. Han kom til Langeland i 1790, hvor han opførte øens første hollandske mølle, Østre Hine Mølle. Bygherren Jürgen Moritzen var ligeledes holstener og havde boet en periode på Ærø. Begge steder var den hollandske mølle kendt. Schnoor byggede i årene herefter en stribe hollandske møller på Langeland, men var også mester for opførelsen af Vindeby Mølle på Lolland i 1824.²⁹

På Djursland, det vil sige Djurs Sønder Herred, Djurs Nørre Herred og Mols Herred, forbliver antallet af vindmøller gennem 1700- og 1800-tallet meget begrænset. Lidt sydvest for Grenå ejede Hessel en vandmølle, som gennem århundreder havde givet anledning til problemer – i 1600-tallet på grund af flyvesand, der lukkede vandløbet mellem møllen og Kattegat, og i 1700-tallet på grund af en dæmning, der skulle sikre møllen vand fra Kragsø, men som ofte i stærk vestenvind blev gennembrudt af vandet, der så oversvømmede byens enge. I årene 1760-62 forhandlede byen med møllens ejere om dens nedlæggelse, men før man nåede så langt, brændte møllen den 30. juni 1762, hvorefter den blev genopført som vindmølle på en bakke nærmere byen.³⁰ I betragtning af tidspunktet har det sandsynligvis været en stubmølle, men der er ikke fundet kilder, der oplyser om møllens indretning. Allerede i 1793 fik den indlagt grynværk, men heller ikke her fremgår, hvilken mølletype der var tale om.³¹ Der kendes billeder af møllen fra midten af 1800-tallet, og da er det helt sikkert en hollandsk mølle.

I 1789 fik kammerråd Ole Marcussen til Isgård og Kvelstrup kongelig bevilning til at opføre en stubmølle ved Isgård i Tved Sogn.³² Tilladelsen blev givet, efter at han havde kunnet påvise mølletrang i Tved og Vistoft Sogne og havde indgået overenskomst med Mols' fem vandmøller. Vindmøllen, der både kaldtes Isgårds Mølle og Tved Vejmølle, assuredes første gang i 1804 og var da en stubmølle med én kværn og et-trins-gear. Den brændte 18. januar 1838 og var tre måneder senere erstattet af en hollandsk mølle.

Den øde vindmølle, der i 1680'erne omtales mellem Stødov og Fejrup optræder igen i forsikringsprotokollen i december 1827, hvor den nævnes som en ny stubmølle. Det er den sidst opførte stubmølle på Djursland og tilsyneladende også den sidste, der forsvandt. Den forbedredes i 1835 og 1853 og udskiftedes så i 1863 med en hollandsk mølle.³³ Denne hollænder blev i 1975 flyttet til Hørning ved Skanderborg.

Udover disse tre møller kendes ingen stubmøller i de tre herreder. I tiden frem til 1858 opførtes seks hollandske møller, hvoraf Isgård Mølle 1838 og Grenå Søndermølle med ukendt byggeår var bygget som erstatning for stubmøller. En mølle, nemlig Nymølle Vejmølle, Feldballe Sogn 1837, var hjælpemølle til en vandmølle, mens tre var nye møller: Saldrup, Lyngby Sogn 1817, Mårup, Nødager Sogn 1856 og Ålsø, Ålsø Sogn 1857. I forhold til de tre herreders areal på 694 km² – mod Falsters 514 km² – er antallet af vindmøller generelt meget beskedent.

Ovenstående støtter antagelsen om, at stubmøllerne fik deres største udbredelse på øer og andre områder med utilstrækkelige vandløb, og at de fik deres længste funktionstid i områder med stor mølletæthed og begrænset mulighed for handelsmølleri og udførsel af formalede kornvarer.

Stubmøllens udvikling som konstruktion

Donald Hill beskrev i 1984 stubmøllen som den mest vovede opfindelse i ingeniørkunstens historie. Ideen med at balancere et helt maskinhus med dets drivkraft på en enkelt tap ville – hvis man foreslog det i dag – blive anset som umuligt.³⁴ Dette grundprincip i stubmøllen har da også to væsentlige implikationer. For det første har det betydning for møllens størrelse. Der er simpelthen grænser for, hvor stort og tungt et maskinhus, man manuelt kan dreje, når vingerne skal op imod vinden. For det andet giver det en række udfordringer med hensyn til vindstabilitet. I historiens løb er utallige stubmøller blæst omkuld, og funderingen er derfor den del af stubmøllens konstruktion, der har udviklet sig mest over tid.

I sit forsøg på at skildre den middelalderlige vindmølles udvikling frem til den mølletype, som vi i dag kender som stubmøllen, må Jakob Tue Christensen ty til europæiske illustrationer.³⁵ Han fokuserer især på ophængningen af møllehuset og dermed konstruktionen af stub og krydsfod og konkluderer, at stubmøllen fandt sin endelige form omkring 1600. Når han ikke omtaler det eneste danske middelalderlige billede af en stubmølle, nemlig kalkmaleriet i Dronninglund Kirke fra begyndelsen af 1500-tallet, skyldes det sandsynligvis, at han ikke kender det, for det bekræfter i hvert fald den teori om stubmøller med jordgravet fod, som også han gør sig til talsmand for.

Stubmøllens fod

De ældste stubmøller havde en anden fundering end den af Brahde beskrevne krydsfod på stenfundament. I august 1959 udgravede Aalborg Historiske Museum et stubmøllefundament i Svanfolk i Østhimmerland. Først fandt man i midten af feltet en stor flad sten. Fra denne centrale sten udgik fire rektangulære stendynger i hver sin retning, cirka 1,2 x 3 meter i udstrækning. Tilsammen udgjorde de et kors med den flade sten placeret, hvor korsarmene mødtes. Uden om korset var en cirkelrund stenkrans, hvis indvendige diameter var 8 meter. Fyldet i stenpakningen i de fire arme var stærkt lerblandet, hvilket viste, at der under dem måtte være ret dybe nedgravninger i undergrundsleret.

Oven i korsarmene var der stenfrie render – 25 x 20 centimeter i snit – der også tilsammen dannede et kors. I disse render fandtes store jernnagler med runde hoveder, hvilket indikerer, at der ikke er tale om oldtid. Der fandtes også brændt eller soltørret rødligt ler og trækulspartikler. “Noget” havde altså stået

Figur 5: Udgravningen af et stubmøllefundament i Svanfolk, 1959. Foto: Nordjyllands Historiske Museum.

her, men var brændt. Det viste sig, at under de rektangulære stendynger, var der en nedgravning til 1,3 meters dybde og 1,55 meters længde, som var fyldt med sten, der har virket som afstivning for to stolper i hver ende. Den flade sten må have båret stubben, som altså har stået på stenen, og ikke som i senere tiders stubmøller været ophængt og hvilende på skråstiverne. Stenen har forhindret stubben i at trække fugt fra jorden.

Museumsdirektør Oscar Marseens tolkning måtte blive, at der var tale om fundamenter for en stubmølle med nedgravet fod.³⁶ Fundet lod sig ikke datere præcist. Man anslog det til værende fra mellem 1300- og 1700-årene, hvilket er så godt som ingen datering, da det blot angiver den periode, hvor man antog, at der byggedes stubmøller herhjemme. Vindmøllen i Svanfolk er *ikke* nævnt i matrikler hverken i 1662 eller 1688 og heller ikke i herredsfogedens indberetning fra 1761³⁷ og har givetvis været brændt før 1662.

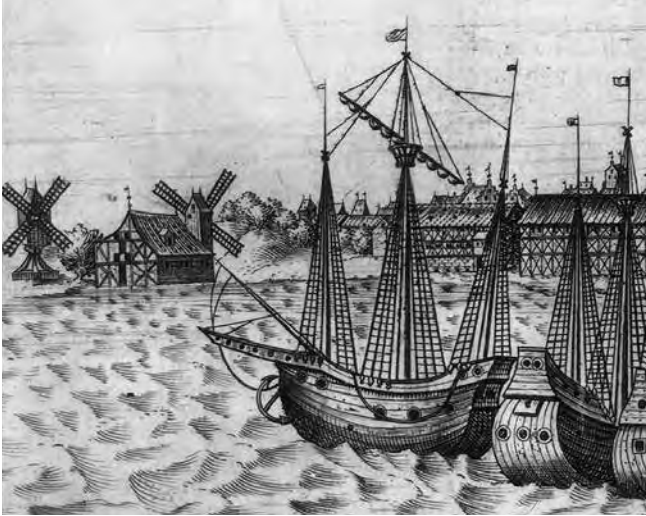
To år senere stødte Aalborg Historiske Museum på et lignende fundament i Svenstrup, og mange år senere udgravede Horsens Museum så et fundament til en middelalderlig stubmølle ved Bjerre. Til forskel fra de to himmerlandske

gravninger, var der her så meget daterbart materiale, at man kunne slutte, at møllen var fra 1400-tallet.³⁸

Anlægget var korsformet med fire tre meter lange arme. På bunden var der spor efter to krydslagte bjælker i dimensionerne 20 x 20 centimeter. Under enderne af disse bjælker har der været en understøtning af 25 centimeter lange lodrette stolper. Også i Bjerre fandt man en stor central sten, som stubben har stået på. Denne sten var ikke på sin oprindelige plads, men den bar tydelige slidspor efter stubben. Oven på dette fundament har møllehuset hængt på sin stub, støttet af fire skråstivere. På den allerede omtalte mølle på kalkmaleriet i Dronninglund Kirke ses de fire skråstivere som fire støtteben, der tilsyneladende står direkte på jorden, men i virkeligheden har været delvist nedgravede.

Foruden de to himmerlandske stubmøller og møllen i Bjerre er der udgravet et lignende anlæg ved Jerne og flere andre steder.³⁹ Krydsfoden fra Jerne er interessant i forhold til fundene fra Svanfolk og Bjerre, idet der ikke var nogen midtersten, som fodstykkerne var skubbet ind imod. I Jerne havde møllen en egentlig krydsfod af to lange korslagte tømmerstykker med spor af itappede skråstivere, og den er derved tættere på den krydsfod, vi kender fra senere tider. Mens krydsfodderne til møllerne i Himmerland og Bjerre tilsyneladende er bygget oven på jorden, hvorefter man har dækket foden til med tørv, så er der i Jerne lavet en fint afgrænset cirkelrund nedgravning, som krydsfoden er placeret i, hvorefter hullet er dækket til.

I England har traditionen om stubmøller med nedgravet fundament været levende så længe, at man har bevaret udtrykket *a sunk postmill*⁴⁰ – af danske arkæologer kaldet *vindmølle med jordgravet fod*. Den jordgravede fod er meget udsat for rådskader, hvilket helt sikkert er årsag til, at man senere begyndte at stille møllefoden oven på jorden. Hvornår stubmøllen fik foden op på jorden, er svært at udtale sig præcist om. De første europæiske illustrationer af vindmøller med foden på jorden er fra anden fjerdedel af 1400-tallet,⁴¹ men på dansk grund har Dronninglund-møllen malet i 1513-23 stadig jordgravet fod. Der eksisterer til gengæld et stik, hvor man kan se flere vindmøller ved Grønnegård, Flådens vinterhavn 1587, hvor den yderste mølle, jævnfør figur 6, tydeligvis har foden på jorden. Foden ses også at være af den simplest mulige type, hvor to stykker tømmer er lagt over kors. De to tømmerstykker kunne eventuelt samles med en lav kæmning. Der blev så lavet to udskæringer i stubbens bund – en høj på den ene led og en lav på den anden – så den passer ned over krydset. Stubben støttes med en eller to skråstivere fra hver korsarm op til stubben og sadlen. Konstruktionen er særdeles genial, idet en stor belastning af stubben vil presse krydset nedad, hvorved det yderste af foden og dermed de skråstivere, der støtter stubben, presses opad og griber fastere om stubben. Konstruktionen findes på Kokseby Mølle, som i sin nuværende form er fra 1775. Den er

Figur 6: Københavns stubmølle med foden oven på jorden. Detalje af perspektiv fra »Civitates orbis terrarum« af Georg Braun og Frans Hogenberg, 4.del (Latinsk udgave – Köln, 1588). Original i Sammling Ryhiner, Universitätsbibliothek Bern.

også brugt på Karlstrup Mølle, der i sin nuværende form er fra slutningen af 1700-årene. På Frørstrup Stubmølle bygget i 1792, men nu i Den Gamle By i Århus, er de to stykker tømmer i foden bladet sammen, så de kommer til at ligge i samme plan. Fra hvert fodstykke er der kun én skråstiver, til gengæld har møllen yderligere fire skråstivere, kaldet vindstøtter, der er placeret på sten mellem de fire fodstykker. Sådanne vindstøtter har også Karlstrup Mølle haft, men de blev fjernet ved en restaurering i 1987, hvor man vurderede, at de var sekundært tilføjet. Både møllebygger John Jensen og ingeniør Anders Jespersen har udlagt vindstøtterne som senere tilkomne elementer.⁴² Deres funktion er ifølge Anders Jespersen ikke at bære møllen, men at sikre møllen mod at vælte, når den krøjes under en storm. En sikkerhedsforanstaltning, der blev aktuel, da møllerne omkring 1800 fik længere vinger, hvilket igen fordrede en højere fod – og så gik vindstabiliteten tabt.⁴³ Stouby Mølle har i dag vindstøtterne stående lodret helt inde ved stubben, hvor de absolut ingen funktion har. Det må være en konstruktion, som er lavet på et tidspunkt, hvor ingen længere huskede formålet med vindstøtterne.

En krydsfod dannet af to stykker tømmer lagt over kors kaldes *en enkelt krydsfod*, hvad enten de to tømmerstykker blot er lagt over hinanden, kæmmet eller bladet sammen. En anden konstruktion ses blandt andet på billeder af den nu forsvundne Tølløse Mølle, se figur 7. Her var hovedkrydset ikke placeret direkte på sten, men på et ekstra kryds. På denne måde opnås en *dobbelt krydsfod*, der således består af to kryds placeret med samme center men 45 grader forskudt for hinanden. Møllebygger John Jensen omtalte det ekstra kryds som

*Figur 7: Tølløse
Stubmølle med dobbelt
krydsfod. Postkort i
Møllehistorisk Samling,
Nordjyllands Historiske
Museum.*

et “nødkryds” eller “hjælpekryds” og mente tilsyneladende, at det var en senere tilføjelse til møllerne. Da den nye Øverup Mølle blev bygget i 1795 havde den imidlertid fra start dobbelt krydsfod. Til krydsene brugtes fire stykker tømmer, der var 36 x 41 centimeter i tykkelsen og 5,65 meter lange.⁴⁴ Det er den eneste taksation fra 1700-tallets Falster, hvor en dobbelt krydsfod udtrykkeligt nævnes. Til gengæld er der en hel stribe taksationer fra begyndelsen af 1800-tallet, hvor netop denne konstruktion nævnes: Sarup 1820, Skovby 1820, Torkilstrup 1820, Højmøllen 1820, Marrebæk 1820, Horreby 1827 og Maglebrænde 1828. Om det er generelt, at den dobbelte krydsfod bliver almindelig i begyndelsen

Figur 8: Bechs Mølle i Svaneke med splitsejl og omslynget fod. Foto i Møllehistorisk Samling, Nordjyllands Historiske Museum.

af 1800-tallet kan kun undersøges ved gennemgang af taksationer fra flere landsdele, men sandsynligheden taler for det, idet det er i denne periode, at stubmøller for alvor får vokseværk for at skaffe plads og kraft til grynanlæg.

Både Bechs Mølle på Bornholm, Brundby Mølle på Samsø, Kappel Mølle, Vesterby Stubmølle fra Fejø og de to små Læsø-møller står i dag i dét, man kalder en *omslynget fod*, der i princippet består af to gange to parallelt liggende tømmerstykker vinkelret på hinanden. Hvor de krydser, er tømmerstykkerne bladet, så de kommer til at ligge i samme plan. De i alt fire stykker tømmer danner i midten et kvadrat, som stubben er stukket igennem, og hvori den styres ved kiler som i figur 8.

Sandsynligvis har alle de bevarede møller, der er bygget før slutningen af 1700-tallet, oprindeligt haft enkelt krydsfod, men de fleste er blevet bygget om

en eller flere gange for at opnå bedre stabilitet. Kappel Mølle, der er bygget i 1728, har i dag en omslynget fod, men hvis man kigger nærmere efter, vil man kunne se, at udskæringerne foruden i stubben, som blev lavet, for at den kunne styres ned over en enkelt krydsfod, stadig er bevaret. Her er den omslyngede krydsfod altså tydeligvis sekundær og har afløst en enkelt krydsfod.⁴⁵ Nøjagtigt det samme er tilfældet med stubmøllen fra Fejø i frilandsmuseet i Maribo. Her er man i 2015 i gang med at udskifte stubben, og i bunden af den kasserede stub har møllebygger Michael Jensen fundet spor af, at den har været kortet op, men har haft udskæringer i bunden som til en enkelt krydsfod.

Der kendes desværre hverken billeder eller beskrivelser af krydsfoden på de tre kendte stubmøller på Djursland. Det nærmeste, vi kommer, er Stødov-møllen, hvorom det i taksationen 1827 hedder, at den stod på et "krydsfundament".

Mange stubmøller er i tidens løb blæst omkuld – i de fleste tilfælde på grund af en ustabil fod. Fodstykkernes placering nær jorden og udsatte for nedbør er kilde til mange rådkader. Det har man gennem tiden forsøgt at afhjælpe på forskellig vis. En del især sjællandske stubmøller har haft et skur bygget hen over foden, så det dels beskyttede denne, dels gav oplagringsplads. Skuret kendes også fra billeder af Højmøllen på Falster. Man kunne også løfte møllen op på en muret sokkel. Bechs Stubmølle på Bornholm stod oprindeligt direkte på klippegrund, men ved en flytning på grund af vejforlægning i 1866 kom den op at stå på en høj kampestensfod.⁴⁶

Sammenfattende kan det siges, at ud fra samtidige illustrationer må den enkelte krydsfod anses som den ældste, mens foden med vindstøtter og den dobbelte fod er senere forsøg på at skabe større stabilitet. Den omslyngede fod synes primært at være brugt i forbindelse med renoveringer, når stubben var blevet skadet i bunden. Problemet med at skabe bedre stabilitet blev dog først helt løst med den hollandske mølle, der står mere sikkert på en solid undermølle.

Bemærkelsesværdigt er det, at stubmøller med en dobbelt krydsfod kun findes i Skandinavien og ikke i resten af Europa.⁴⁷ Til gengæld finder man stort set heller ikke stubmøller med grynværker andre steder end i Skandinavien, og sammenfaldet er ikke tilfældigt. I de fleste lande finder grynproduktion sted i særlige grynmøller, mens man i Danmark fik indlagt grynværker i de fleste landsbymøller, der således producerede både mel, gryn og foder. Der opstod derfor en forventning til møllerne om, at de kunne producere gryn – uanset mølletype. Forventningen forsøgte møllerne på stubmøller at leve op til efter bedste evne – med de konstruktionsmæssige problemer, det nu gav. Grynværkernes skallekværne fordrer meget mere kraft end en almindelig kværn. Derfor fik stubmøllerne længere vinger og et større og mere komplekst gangtøj, hvilket igen betød højere og bredere møller og deraf følgende vindstabilitetsproblemer.

Stubben og stenbjælken

Stubben, der har givet navn til typen, er det største og dyreste stykke træ i møllen. Den er altid lavet af en egestamme. Af de mål, vi kender fra Falster, kan vi se, at stubben typisk var 4-5 meter høj og 63 centimeter i diameter.⁴⁸ Horrebys stub hørte til de rigtig store. Den var 94 centimeter "i firkant". Den ældste bevarede stub er sandsynligvis Fejø Stubmølles, nu i frilandsmuseet i Maribo. Den er 70 centimeter i diameter.⁴⁹ Stubben på Brundby Mølle, som er dendrokronologisk dateret til 1686, er 60 centimeter.⁵⁰ Stubben på Falsters yngste stubmølle, opført i Idestrup 1841, var 71 centimeter i diameter. Der findes ingen mål på stubbene på de tre djurslandske stubmøller.

Stubbenes størrelse synes at have ligget nogenlunde konstant omkring en alen i diameter, hvorimod meget andet tømmer i de yngste møller bliver spinklere i 1800-tallet. Det kan skyldes problemer med at skaffe egetræ af tilstrækkelig størrelse efter Napoleonskrigene og kan samtidig være en forklaring på, at der faktisk ikke er bevaret ret mange af de alleryngste stubmøller.

Mens der i taksationerne ofte tales om, at møllen har fået en ny fod, så nævnes det aldrig, at møllen har fået en ny stub. At skifte en stub før kranens tid var en meget omstændelig proces, idet hele skroget skulle løftes og stubben frigøres fra foden, før den kunne skubbes skråt ud under skroget. Den nye stub skulle så samme vej ind.⁵¹ Stubben er også det absolut dyreste stykke træ i møllen, og skulle den skiftes, kunne det i mange tilfælde betale sig at bygge en helt ny mølle. I 1774 kostede en stub til den nye Øverup Mølle 75 rigsdaler. Til sammenligning kan nævnes at møllerens bolig i Skelby i 1784 vurderedes til 80 rigsdaler.

Ved en ny dendrokronologisk undersøgelse foretaget af Kjeld Christiansen ved Trædaterings-Laboratoriet blev det i 2011 fastslået, at Brundby Mølle på Samsø fik ny stub omkring 1686. Det skete imidlertid i forbindelse med en flytning af møllen, hvor den alligevel skulle skilles ad. Møllen havde oprindeligt stået på Endelave, hvor den i 1682 blev beskrevet som ret forfalden. Den øverste møllesten var knækket, og såvel vinger som vindbjælken, det vil sige bjælken, som vingeakslens leje hviler på, var helt brøstfældige. Da møllen ikke var til megen gavn, måtte øens beboere søge til Jylland med deres maling eller hjælpe sig med deres håndkværne. Den faldefærdige mølle blev så solgt og flyttet til Samsø, hvor den – med ny stub – blev opstillet på bakken Dansebjerg syd for Brundby. Den blev i 1817 flyttet til sin nuværende placering på Kolhøj – se figur 9.

Det er bemærkelsesværdigt, at hvis der i en brandtaksation overhovedet er skrevet mål på noget af tømmeret, så er det først og fremmest stenbjælkens mål, der er angivet. Det fortæller, at denne bjælke, som balancerer på toppen af stubben og bærer hele mølleskroget med vinger og stjert, var set som indikator

Figur 9: Brundby Mølle på Samsø er måske Danmarks ældste bevarede stubmølle. Den blev genindviet i 2014 efter en gennemgribende restaurering. Foto: Lise Andersen.

for møllens kvalitet og styrke. Stenbjælkens længde er altid identisk med møllens bredde, men tømmerets dimensioner kan svinge fra Nørre Alslev mølles spinkle stenbjælke på kun 42 x 37 centimeter til Idestrups kraftige bjælke på 63 x 63 centimeter. Stenbjælken, som på Falster også benævnes storbjælken, er altid af egetræ.

Møllernes størrelse

Som tidligere nævnt er der grænser for, hvor store stubmøllerne kunne bygges, men når nye møller i 1700-tallet blev genopbygget efter brand, blev den nye mølle typisk større end den gamle. Et eksempel herpå er Bregninge Mølle, der brændte i 1795. Den gamle mølle havde en 4,4 meter høj stub, huset var 3,8 x 4,4 meter og møllen i alt 8,8 meter høj. Den nye mølle, som blev bygget for selvejermøller Lars Thomsen Kølle, fik 5 meter høj stub (63 centimeter i diameter), 4,1 x 4,4 meter stort mølleskrog og en samlet højde på 9,4 meter. Møllen havde dog samme udstyr som den gamle: En kværn med sten, der var 157 centimeter i diameter. Hvor den gamle mølle i 1794 var takseret til 900 rigsdaler, blev den nye af de samme taksationsmænd året efter vurderet til 1100 rigsdaler.

Efterhånden som møllerne måtte have mere maskineri for at leve op til kundernes forventninger om mel- og grynmalning, blev stubmøllerne endnu større. Højmøllen ved Ønslev havde oprindeligt 15,1 meter vindfang og blot en enkelt kværn. Natten mellem 10. og 11. maj 1825 nedbrændte den totalt. Ved genopbygningen blev den sat i en svær egefod med otte svære skråstivere, samt en hjælpefod med fire skråstivere, dobbelt krydsfod. Vindfanget var nu 20,1 meter. Indvendigt havde kværnen fået følgeskab af en sigte, og få år efter blev møllens

gangtøj fornyet og maskineriet suppleret med skallekværn og brækkværn til gryn.

Fra Djurslands tre østligste herreder kendes ingen eksempler på, at en stubmølle er afløst af en ny stubmølle. I det ene kendte tilfælde af møllebrand - Isgård 1838 – blev stubmøllen erstattet af en hollænder, som alt andet lige havde større kapacitet. Alligevel kan man se, at man også på Djursland har haft behov for større møller, idet Stødov Mølle, der, til trods for at den ved opførelsen i 1827-28 blev bygget så stor, at der var plads til stjernehjul og skallekværn, alligevel i 1835 får tilbygget et udskud.

Til trods for at stubmøllerne på Falster ved udskiftning bliver større op gennem 1700- og 1800-tallet, så hører de stadig til de små stubmøller. På baggrund af arkivalierne vedrørende bygningsafgiften 1802 opstillede Torben Ejlersen i 1993 en tabel over vand-, stub- og hollandske møllers grundareal. For stub-

Figur 10: Hyllested Mølle fra Sorø-egnen. Et eksempel på hvordan man ved tilbygninger til mølleskroget forsøgte at skabe plads til noget af det inventar, som i 1800-tallet vandt indpas i stubmøllerne. Foto i Møllehistorisk Samling, Nordjyllands Historiske Museum.

møllernes vedkommende konkluderer han, at de mindste stubmøller findes i Nord- og Vestjylland samt Bornholm og Lolland-Falster, mens de største står i Østjylland, Fyn og på Sjælland. De lolland-falsterske møller havde et gennemsnitligt grundareal på 15 m², mens gennemsnittet for stubmøller i Randers Amt med Djursland var 17 m². Aalborg Amt mønstrede de største stubmøller med et gennemsnitligt grundareal på 22 m² i alle tilfælde fordelt på to etager.⁵²

Hvilken betydning havde møllebygningens størrelse? To mål er vigtige, nemlig vindfanget og møllebygningens bredde. Alt andet lige vil et større vindfang opsamle større kraft end et mindre. Vindfangets størrelse har således betydning for antal omdrejninger per minut på vingeakslen.

Mere interessant er i virkeligheden antal omdrejninger per minut på kværnen og kværnens størrelse. I 1700- og 1800-tallet var de fleste møllesten af nogenlunde standardstørrelse fra ni til ti kvarter, hvilket svarer til 141 – 157 centimeter, så det er ikke her, den store forskel ligger. Af større betydning havde størrelsen på det kamhjul, som er kilet på vingeakslen, og især dets størrelse i forhold til det lille stokkehjul, det har indgreb med, og som driver kværnen. Jo større kamhjul i forhold til stokkedrevet, jo større opgearing. Men et stort kamhjul kræver plads sideværts. Derfor er skrogets bredde også et udtryk for en mulig opgearing. Det er da også typisk, at for eksempel den nævnte Bregninge Mølle ved genopførelsen bliver højere med mulighed for længere vinger og bredere med mulighed for større hattehjul, mens den ikke bliver dybere.

Vingerne

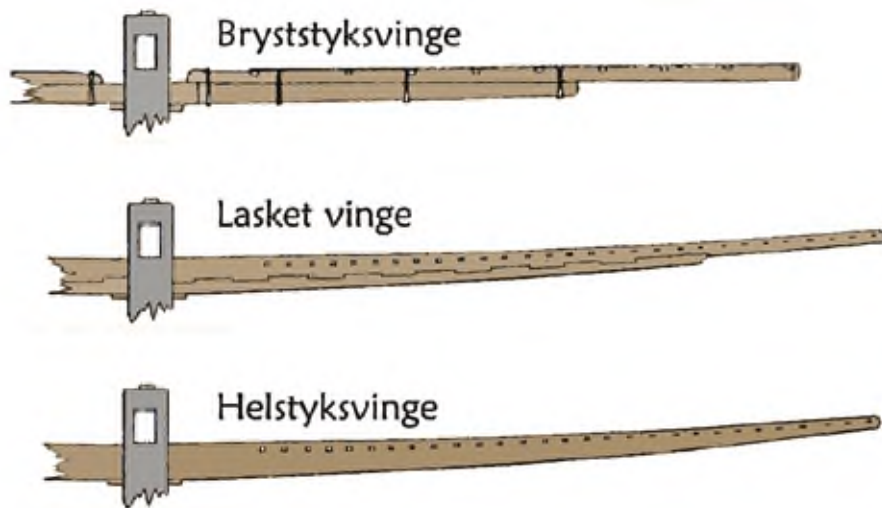
I Mogens Brahdes minutiøse gennemgang af Karlstrup Stubmølle er møllen gengivet med asymmetriske vinger. Den forreste kant af vingearmen, det vil sige den, der er forrest i omdrejningen, er forsynet med smalle vindbrædder, mens den modsatte side er forsynet med hækværk for sejlene.

Ser man på illustrationer af vindmøller ældre end 1700-tallet, har de stort set alle dobbelt vindfang. Det dobbelte vindfang har vingearmen i midten og hækværk til begge sider. Ofte, men ikke altid, er vingen tillige trapezformet. Møllen på kalkmaleriet i Dronninglund Kirke er et eksempel på en mølle med dobbelt og trapezformet vindfang. Møller med dobbelt vindfang kendes stadig på Bornholm (Egeby Mølle og Bechs Mølle i Svaneke) samt de to små Læsø-møller.

De fleste stubmøller har i dag ligesom hollænderne asymmetriske vinger, der er bygget som de for egnen typiske vinger, hvad enten det er *laskede vinger*, *bryststykvinger* eller *helstykvinger*. Laskede vinger er asymmetriske vinger med vingearme af et langt stykke tømmer, der med krydsfortanding er samlet på langs med et lidt kortere stykke, kaldet lasken. Ved særlig lange vinger kunne vingearmen have løse spidser i enderne. Bryststykvinger, som især er

udbredt på Bornholm og i Sønderjylland, er lavet af et midterstykke, kaldet brystet, med to påsatte spidser. Brystet kaldes på Bornholm kålan. *Helstyksvinger*, det vil sige vinger med vingearme af ét stykke træ, har ikke været særlig meget brugt i Danmark, eftersom der til disse vingearme fordres tømmer i dimensioner, som ikke fandtes i Danmark, før man begyndte at importere Douglas. Helstyksvinger repræsenterer derfor ofte den billige nødløsning i forbindelse med restaureringer.

I taksationsmaterialet fra Falster 1761-1840 findes 30 taksationer, hvor vindfangets længde er oplyst.⁵³ Længderne varierer fra 12,6 meter på Gedesby Mølle i 1806 til 20,1 meter på Højmøllen og Systofte Mølle i 1825 og 1826. Gennemsnittet er for alle årene cirka 16 meter, men det er helt tydeligt, at møllerne med tiden får længere og længere vinger. I perioden før 1810 er gennemsnitslængden 14,4 meter – på grundlag af seks taksationer – fra 1811 til 1820 er den 15,1 meter, her ved ti taksationer, fra 1821 til 1830 16,9 meter ved fem taksationer og fra 1831 til 1840 17,5 meter, her på grundlag af ni taksationer. Det er også tydeligt, at det er i forbindelse med genopførsel af nedbrændte møller, at møllerne får længere vinger. Skovby Mølle brændte i 1825 og havde før branden 13,2 og efter branden 17,6 meter vindfang. Højmøllen brændte samme

Figur 11: Vingetyper brugt på danske stubmøller. Tegning: Lise Andersen.

år og havde før branden 15,1, men efter branden 20,1 meter vindfang. Kun én mølle havde lige så lange vinger, nemlig den Systofte Mølle, der blev bygget efter brand i 1826, men her kendes vindfanget ikke for den gamle mølle. Til sammenligning med længderne på stubmøllernes vinger kan nævnes, at Blæseberg Stubmølle, der havde haft 15,1 meter vindfang, efter brand blev genopført som hollændermølle med et vindfang på 22,6 meter.

Selv om vingerne på Falsters møller bliver længere og længere, så er de langt fra de længste i landet. Pibe Mølle på Sjælland har for eksempel 22,6 meter vindfang og Frøslev Mølle på Frilandsmuseet Hjerl Hede, der oprindeligt blev bygget i Store Heddinge 1778, havde også 22,6 meters vindfang. Det er så ved flytning af møllen i 1886 kortet ned til 20 meter.⁵⁴ Ole Mortensøn skriver på baggrund af brandtaksationer for Langeland 1830, at stubmøllernes vingelængde varierer fra 15-16 meter til 17-19 meter. Det er lidt mindre end på Falster omkring 1830, men i Mortensøns undersøgelse er der ikke set på variation af vingelængder over tid.⁵⁵

Når vingerne bliver længere, bliver møllen også højere, og vi ser derfor en tendens til, at ligesom mølleskroget bliver bredere og bredere for at give plads til et større kamhjul, så bliver stubmøllerne også højere og højere for at give plads til længere vinger.

Modsat for eksempel engelske stubmøller, der ofte har klapvinger – også kaldet selvsvikkende vinger – så har danske stubmøller med asymmetrisk vindfang næsten altid kludesejl. Undtagelsen, der bekræfter reglen, er Tejn Stubmølle, der nu står ved museet Melstedgård på Bornholm. Den har ved en restaurering for få år siden fået gengivet sine klapvinger, hvor klapperne åbnes og lukkes ved lange fjedre. De blev første gang monteret i 1880'erne, hvor de afløste et dobbelt vindfang med sejl af tynde træflager, kaldet *split*. Om split skrev Rawert og Garlieb i 1819:

“På højderne omkring byen [Svaneke] staae nogle Veirmøller. De have, som de fleste Møller paa Bornholm, Vingerne beslagne med Split, der ere smaae tynde Fyrrebrædder eller Spaaner, hvilke ikke koste saameget som Seildug, og heller ikke sønderrives saa let af Kastevinde. Naar man vil fire for Vinden, udtages af Vingerne her og der en Spaan. For endnu mere at opfange den i Dag svage Vind, var paa én af Møllernes Vinger nogle Splitte fæstede på Vingeryggen – I det øvrige af Danmark er neppe dette Slags Seil brugelige. I Holsteen derimod ere de almindelige.”⁵⁶

I dag kendes split-sejl fra Egeby Mølle og Bechs Mølle i Svaneke samt de to små Læsø-møller.

Gangtøj

En mølles gangtøj består af de hjul, drev og aksler, der overfører kraften fra kraftkilden til maskineriet. Stubmøllens gangtøj var oprindeligt det simplest tænkelige i en vindmølle, hvor vingerne sidder lodret på møllen. Kilet fast på akslen, der bærer vingerne, sidder et stort kamhjul, kaldet *hathjulet*. Hathjulet har indgreb i et vandret placeret stokkehjul, også kaldet *krondrev*. Dette vinkelgear tjener to formål: dels at vende vingernes lodrette bevægelse til møllestenenes vandrette omdrejning, dels at opgeare bevægelsen, så der sættes større fart på møllestenene. Vinkelgearet er overtaget fra Vitruvius' vandmølle med lodretstående vandhjul.⁵⁷ Indtil introduktionen af den hollandske mølle var både vandmøller og stubmøller enkeltgears møller, og i stubmøller var der kun mulighed for én kværn.

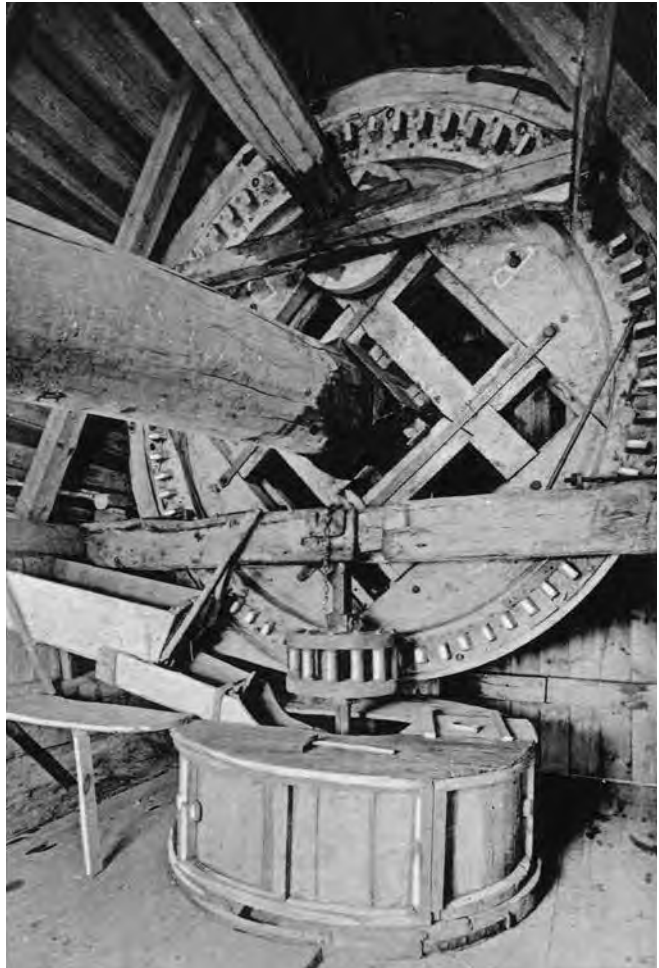
Med introduktionen af den hollandske mølle fulgte kendskabet til *stjerne-hjulet* og dermed til møller med flere gear. Stjernehjulet er et stort hjul med kamme, populært kaldet tænder, der er placeret radiært ud fra hjulet. På stjernehjulet kan kobles en række drev til kværne og andet maskineri. Forholdet mellem drevets og stjernehjulets størrelse bestemmer, hvor meget omdrejningshastigheden øges. Stjernehjul kan også sættes i serier, så man får to, tre eller flere gear.

Stjernehjulet fandt sidst i 1700-tallet vej fra hollændermøllen til vand- og stubmøller. I stubmøllerne er der ikke plads til et stort stjernehjul, og de relativt små stjernehjul, man fandt plads til, fungerede som regel kun sammen med en skallekværn til gryn fremstilling. Skallekværnen kræver en langt større omdrejningshastighed end en almindelig malekværn og fungerer ikke uden det ekstra gear. Som regel blev hathjulet så forsynet med et ekstra sæt kamme på hjulets bagside. Disse kamme havde indgreb i et lille stokkehjul på en aksel i hvis bund – som regel på nederste etage – et stjernehjul var fastkilet. Herfra blev skallekværnen drevet. I flere møller måtte man lave en udbygning på møllens vingeside for at få plads til stjernehjulet. Malekværnen blev stadig drevet direkte fra hathjulet. Denne type gangtøj findes i dag i de fleste danske stubmøller. Fejø-stubmøllen i Maribo Museum har sågar to stjernehjul sat i serie.

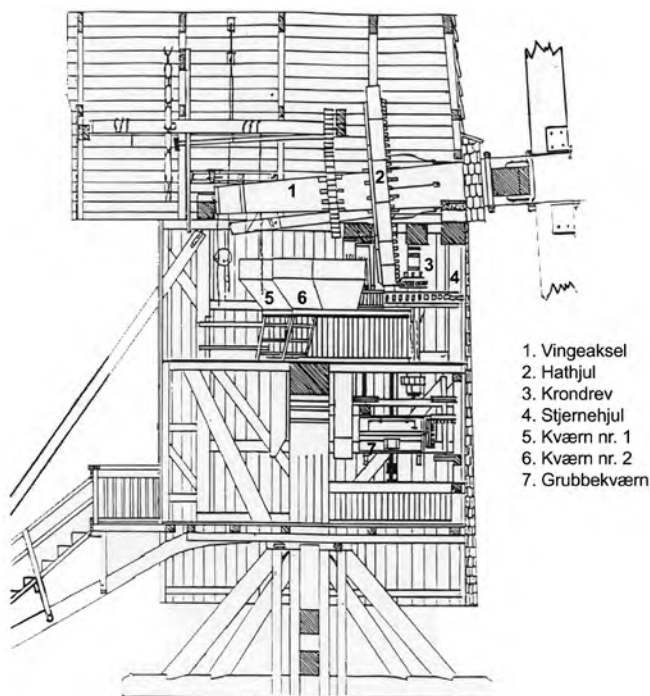
Af de tre stubmøller på Djursland vides Stødov Mølle at have haft stjernehjul fra opførelsen i 1827. Året efter fik Isgård Mølles forpagter Peder Højlund bevilling til et grynværk,⁵⁸ men det kan ikke ses af brandforsikringsarkivalierne om dette værk virkelig blev indlagt. I så tilfælde må også den have fået stjernehjul. Gangtøjet i den formodede stubmølle ved Grenå er ukendt.

En enkelt dansk stubmølle har et helt specielt gangtøj. Det drejer sig om Stouby Mølle på Falster. Lige under krondrevet har den et ret stort stjernehjul placeret på den lodrette aksel – helt som i en hollandsk mølle. Herfra trækkes to almindelige malekværne og en skallekværn. Det er den eneste bevarede dan-

Figur 12: Gangtøj og kværn i Rangstrup Mølle, nu ved museet i Haderslev. Postkort i Møllehistorisk Samling, Nordjyllands Historiske Museum.

ske stubmølle, hvor malekværne drives via stjernehjul, og det må siges at være det mest avancerede gangtøj, der er muligt i en stubmølle. Hvornår Stouby har fået dette gangtøj er det endnu ikke lykkedes at dokumentere. Møllens opførelsestidspunkt sættes normalt til 1790. Ifølge brandtaksationsprotokollen er der da også i september dette år opført en ny mølle på den gamle Stouby Møllens plads, men intet i taksationen tyder på, at den på daværende tidspunkt havde noget specielt gangtøj eller inventar. Der er dog en teori om, at den nuværende Stouby Mølle er en voldmølle fra Nykøbing, der i 1800-tallet blev flyttet til Stouby. Det har foreløbigt ikke kunnet verificeres.

Figur 13: Stouby Mølle har det mest avancerede gangtøj i nogen dansk stubmølle. Tegningen er venligst stillet til rådighed af Stouby Møllelaug.

1. Vingeaksel
2. Hathjul
3. Krondrev
4. Stjernehjul
5. Kværn nr. 1
6. Kværn nr. 2
7. Grubbekværn

Af taksationer fra 1832 og 1837 fremgår det, at henholdsvis Højmøllen ved Ønslev og Marbæk Mølle har fået nyt gangtøj og har – ligesom Stouby Mølle – tre kværne, nemlig melkværn, skallekværn og grynbrækker. Med tre kværne må de også have haft et ret avanceret gangtøj, måske i lighed med Stoubys? Det fremgår ikke klart af taksationerne. Det gør det til gengæld for den Idestrup Stubmølle, der genopførtes efter brand i 1841. Idestrup Mølle fik også tre kværne, og i taksationen af 11. november 1841 hedder det: *“Møllens indretning, ... nærmer sig indretningen ved en hollandsk mølle...”*⁵⁹ Ingen tvivl om, at Idestrup Mølle har haft stjernehjul på den stående aksel ligesom Stouby Mølle.

Bechs Stubmølle på Bornholm har også et unikt gangtøj. Helt ude ved møllens side er der indsat et vertikalt stokkedrev med indgreb i det store hathjul. Med henvisning til en bornholmsk håndværkers erindringer fra 1822 til 1833 skriver Anders Jespersen om dette gangtøj, at det er en senere tilføjelse til en oprindelig *“ét-trins én-kværns mølle”*, da hverken skallekværne eller sigter var kendt i bornholmske stubmøller i den nævnte periode.⁶⁰

Maskineri

Kornmøllens primære maskine er melkværnen. Bortset fra de helt små husstandsmøller som dem på Læsø, der havde ret små sten, så svarer stubmøllernes kværne til kværnene i vandmøller og hollændermøller. Kværnene er beskrevet grundigt andre steder, og de skal derfor ikke beskrives yderligere her,⁶¹ blot skal det nævnes, at mens stenarten aldrig nævnes i de ældste taksationer, så oplyses det hyppigt i taksationer fra Falster omkring 1830 og frem, at der er tale om rhinske sten, det vil sige grå basaltsten fra Andernach-området ved Rhinen. Disse sten er fremragende til formaling af rugmel, men uegnede til fint hvedemel. På Djursland omtales kværnene altid som rugkværne, og har derfor sandsynligvis også haft rhinske sten eller eventuelt skånske sten.

Sigten

Der er ikke fundet kilder, der dokumenterer sigter i 1600-tallets stubmøller. Inventaret bestod som regel bare af en enkelt kværn, hverken mere eller mindre. Det samme gjaldt i øvrigt den tids vandmøller. Det mest almindelige brødkorn, der blev malet på datidens danske møller, var rug. Rug blev som regel *sammalet*, det vil sige, at det blev malet som fuldkorn og uden brug af sigte. Den smule mel, der blev brugt ved højtidernes hvide brød, kunne man klare at sigte i hånden.

I 1700-tallet dukker sigten oftere og oftere op i beskrivelser af møllerne. Ved gennemgangen af brandtaksationerne af Falsters møller, blev der fundet dokumentation for sigter i 11 af 24 kendte møller fra perioden 1774-1795. Før 1774 er ingen sigter nævnt på Falster.

Af de 11 møller havde de seks sigten stående inde i møllen ved kværnen, mens det for fem møllers vedkommende nævnes, at sigten står i et særligt sigtekammer eller sigtehus i tilknytning til møllerens bolig. Disse sidste må derfor være håndtrukne sigter. Hvor bespændingen overhovedet nævnes, er det altid silke. Værdien af en silkebespændt sigte ansættes oftest til 10-20 rigsdaler, men i en tilbygning til møllerens hus i Torkilstrup står der i 1795 en sigte, der er vurderet til 80 rigsdaler.

De håndtrukne sigter støder vi også på i ældre hollændermøller. I Oreby hollandske Mølle på Lolland var der i 1782 to melkværne med hver deres sigteværker under kværnene; men der nævnes også "*aparte en stor håndmelsigte*".

I 1700-tallet nævnes sigtetyper aldrig, men man må formode, at det skyldtes, at man kun kendte slagsigten. Slagsigten består af en kasse, hvorigennem der er ført en slange af stof, som fører malegodset fra kværnen og gennem kassen til en åbning i den anden ende af kassen. Ved en rysteanordning, der i møllen er koblet på kværnens langjern, sættes stofslangen i svingninger, og

Figur 14: Tromlesigte i Brundby Mølle. Foto: Lise Andersen.

det fine mel drysser gennem stoffet og ned i bunden af kassen, mens de grovere dele, kliddene, føres ud af slangens åbne ende.

Tromlesigten, også kaldet sekskantsigten, bliver først kendt i 1820'erne. Den består af en skråt ophængt cylinder betrukket med stof eller trådvæv. Cylinderen sættes i rotation ved hjælp af snoretræk fra kværnens langjern. Det er sandsynligvis en tromlesigte, der er tale om i Høj møllen, hvor der i en taksation fra 1825 nævnes en sigte med nyt silkeflor, hvortil skønnes medgået 5 meter. Med den mængde sigteflor, kan det ikke være en slagsigte – se figur 14.

Lars Rasmussen, der blev født i Systofte på Falster i 1837 og boede der, indtil han emigrerede i 1880, har beskrevet sin hjembys mølle.⁶² Om sigten skriver han, at der var en tud til den fra kværnen, og at den havde en smule “hæng”. Det betyder, at den hang skråt, for at melet bedre kunne skride. Han nævner også “hammeren”, der slår mod sigten, når den drejer. Her er således ingen tvivl om, at der er tale om en tromlesigte, hvor hammerens funktion er at forhindre, at melet blænder hullerne i bespændingen. Systofte mølle har ikke været særlig gammel, da Lars Rasmussen havde sin gang der.

Der er dog stadig, også i 1800-tallets begyndelse, mange møller, der slet ingen sigte har, og det gjaldt ikke blot i egne som Falster, hvor stubmøllen dominerede. Randers var omkring 1800 en betydelig købstad med hele fem møller foruden Dronningborg hollandske Mølle og Oust Vandmølle lige uden for byen. Men da ingen af disse møller havde en sigte, måtte købstadens ti bagere lade deres rug og hvede male på Nymølle 9 km fra byen.⁶³ På Djursland får Stødov Mølle sigteværk så sent som 1853, mens Isgård Stubmølle aldrig nåede at få det, før den brændte i 1838.

Skallekværnen

Indtil skallekværnen, også kaldet grubbekværn eller pillekværn, blev almindelig, var gryn fremstillingen en meget tidskrævende proces. Skallekværnen, som bruges til at slibe skallerne af gryn, blev opfundet i Holland i 1639. En skallekværn med diverse tilbehør til rensning og sortering af grynene kaldes ofte et grynværk eller perlegrynværk. I Danmark blev det første perlegrynværk oprettet i 1700 af Georg Julius Wodorff (1640-1724). I 1703 fik han 12 års eneret på at have grynværk på Sjælland. Skallekværnens udbredelse uden for København gik i starten langsomt, men i sidste halvdel af 1700-tallet og især i begyndelsen af 1800-tallet blev der indlagt kværne til afskalning af gryn i rigtig mange danske landsbymøller. Det var – især efter 1825 – meget let at få tilladelse til at oprette grynmølleri. Det krævede blot en årlig afgift til kongen på 10 rigsdaler per skallesten.

Den første brandtaksation af en lolland-falstersk mølle med grynværk er Vejlegades Mølle i Nakskov – uden for Vejlegades Port. I 1770 beder ejeren H.

Smith om at få sin mølle omvurderet, da han “*med meget bekostning*” har ladet sin mølle indrette til “*grubbe og perlegryns maling*”. Møllen, der før etablering af grynværk var vurderet til 600 rigsdaler, var nu 1.000 rigsdaler værd.

Vejlegades Mølle betjente primært købstaden. I de lollandske og falsterske landsbyer kom grynværkerne først langt senere. Det første, der er fundet omtalt i brandtaksationerne, er Idestrups fra 1822. Da området møller var relativt små, har der nok i mange tilfælde slet ikke været plads til det stjerne-hjul, som var nødvendigt, for at en skallekværn kunne fungere. Af de bevarede stubmøller er der stjerne-hjul og skallekværn i de fleste. I Rangstrup Mølle er stjerne-hjulet dog brugt til at drive en malekværn nummer to.

De bevarede møllers alder og repræsentativitet

På de fleste af de bevarede stubmøller kan alderen bestemmes ud fra de skriftlige kilder. Problemet er blot, at de gennem tiden kan have været bygget om flere gange, og at det derfor er svært at vide, hvilken periode, eller perioder, møllen repræsenterer. Her kan naturvidenskaben hjælpe os.

I 1992 lod Nationalmuseet Karlstrup Mølle undersøge. Den blev ifølge kilderne opført i Karlstrup ved Køge cirka 1730, men står nu på Frilandsmuseet i Lyngby. Det viste sig, at stubben er lavet af et stykke træ, der er fældet efter 1775 og stenbjælken af træ fældet efter 1780. En del tømmer i mølleskroget kunne dateres til perioden fra 1755 til 1780.⁶⁴ Det er meget usædvanligt, hvis man har skullet skifte både stub og stenbjælke efter kun cirka 50 år. Der kan derfor være tale om en genopførsel efter brand omkring 1780. Desværre er møllen ikke fundet brandassureret så tidligt.

Samme år foretog Thomas Seip Bartholin en dendrokronologisk datering af Torkilstrup Mølle.⁶⁵ Møllen er dokumenteret første gang i Nykøbing Lens skattemandtalsseddel 1655, men af en tinglyst obligation dateret 4. juli 1743 fremgår, at møllen samme år gennemgik en større ombygning.

Den dendrokronologiske datering havde ikke de bedste forhold, dels fordi der på daværende tidspunkt ikke fandtes en lokal grundkurve, dels fordi de 19 udtagne prøver for manges vedkommende kun indeholdt få årringe. Alligevel kunne Bartholin konkludere, at såvel stub som det store kamhjul og en del af det store bygningstømmer var fældet i perioden 1739-1742, hvilket giver et indtryk af, at ombygningen i 1743 nok nærmest var en nybygning.

Senest er der lavet dendrokronologiske undersøgelser af Brundby Mølle og Fejø Stubmølle, der nu står på frilandsmuseet i Maribo. Undersøgelserne blev foretaget i 2011 af dendrokronolog Kjeld Christensen.⁶⁶

Som nævnt ovenfor, stod Brundby Mølle oprindeligt på Endelave, men var først i 1680'erne helt brøstfædig. Den må altså allerede dengang have haft en betydelig alder. Den faldefærdige mølle blev solgt og flyttet til Samsø.

Kjeld Christensen undersøgte træ fra sadlen, flere skråbånd, en hjørnestolpe og selve stubben. Der var ingen af de daterede tømmerstykker, der var så gamle, at de kan have været i møllen, da den stod på Endelave. En del af dette træ stammede fra en større reparation af møllen i slutningen af 1700-tallet. Stubben overraskede imidlertid ved at være fældet 1686 +/- 11 år, hvilket vil sige i perioden 1675-1697. Det må betyde, at stubben er udskiftet i forbindelse med flytningen til Samsø.

En stub i en stubmølle har som regel en levetid på flere hundrede år. Den nuværende stub i Brundby Mølle er godt 300 år gammel og stadig i fin stand, så hvis den tidligere stub har været udtjent i 1680'erne, kan den meget vel have haft en betydelig alder, og møllen er derfor sandsynligvis den ældste af de endnu bevarede møller. Bechs Mølle i Svaneke har med byggeåret 1634 tidligere været regnet som den ældste herhjemme.

Også undersøgelsen af stubmøllen fra Fejø, der nu står på frilandsmuseet i Maribo, bød på overraskende resultater. Stenbjælken kunne dateres til 1594-1595 og sadelbjælken til tidligst 1604. Kjeld Christensen bemærker, at hvis den yngste bevarede årring på stenbjælken ikke som antaget, er barkringen, men mangler et antal splintårringe, er det muligt, at de to træer, som stenbjælke og sadelbjælke er fremstillet af, er fældet samtidig omkring 1604. Desværre var de tre prøver af stubben ikke tilstrækkelige til at datere den, men ud fra de øvrige resultater synes møllen at være bygget omkring 1600. Efterfølgende er stubben på grund af insektangreb blevet kasseret, og det kunne være spændende nu at lave en ny datering af den.

Sammenfatning

På baggrund af en sammenstilling af allerede kendt viden om vores stubmøller suppleret med resultaterne af de sidste dendrokronologiske undersøgelser og gennemgang af et større antal modelbøger fra 1680'erne og brandtaksationer af falsterske og djurslandske møller tegner der sig følgende mønster:

Stubmøllen introduceres i Danmark i 1200-tallet og finder gennem de følgende 3-400 år den form, vi kender fra 1600-tallets illustrationer: en firkantet træbygning på en stub placeret i en enkel krydsfod oven på jorden og med dobbelt vindfang, der i visse egne af landet dækkes af sejl af tynde træspån, de såkaldte split, i andre egne med kludesejl.

Mølletypen finder sin største udbredelse i områder med korte vandløb og/eller ringe fald, herunder især de små og mellemstore øer. Den holder længst stand mod den hollandske mølle i områder med stor mølletæthed og ringe mulighed for handelsmølleri.

I slutningen af 1700-tallet får de første stubmøller indbygget sigter. En del af sigterne kobles på kværnen, mens andre optræder som manuelt drevne sig-

ter i dertil indrettede sigtehuse eller sigtekamre i møllerens bolig. Fra sidst i 1700-tallet bliver stubmøllerne større og større for at kunne levere kraft til det grynanlæg, som bønderne efterspørger. Indlæggelsen af grynanlæg kræver mere kraft end den traditionelle et-gears stubmølle kan levere, og derfor ser vi en ombygning af gangtøjet med indskydelse af et mindre stjernejul. Dette træk er helt klart inspireret af hollændermøllen, som på dette tidspunkt er en svær konkurrent for stubmøllerne.

Udviklingen af de asymmetriske vinger med de fordele, det giver med hensyn til at få det rette smig på vingerne, er helt sikkert også inspireret af de hollandske møller. De længere vinger og deraf følgende højere møller resulterer i eksperimenter med nye konstruktioner af den krydsfod, som stubmøllerne står i, for at sikre møllens vindstabilitet.

En overraskelse i arbejdet med brandtaksationerne fra Falster var, at der er opført flere nye stubmøller i 1830'erne og én så sent som i 1841. På Djursland opførtes den sidste stubmølle i 1827. Hidtil har man antaget, af Stouby Mølle med byggeåret 1790 var en af de sidste stubmøller, der blev opført i Danmark.

I 1802 var 78 % af alle danske vindmøller stubmøller. I løbet af første halvdel af 1800-tallet forsvinder de fleste. Af de 18 tilbageblevne stammer de 12 fra små eller mellemstore øer – Bornholm, Samsø, Læsø, Falster og Lolland – mens fire er fra Sjælland og to fra Jylland. En af de sjællandske, nemlig Frøslev Mølle, der oprindeligt blev bygget i Store Heddinge på Sjælland står i dag på Frilandsmuseet Hjerl Hede i Jylland, og en af Læsø-møllerne befinder sig nu i Frilandsmuseet i Lyngby. Geografisk må de bevarede stubmøller siges at være rimeligt repræsentative i forhold til, hvor stubmøllerne har haft deres største udbredelse. Set i historisk perspektiv repræsenterer de naturligvis alle deres sidste funktionsperiode, men mange af dem har en betydelig alder og bærer i sig træk fra 1600- og 1700-tallets møller. Uden arkivalske studier ville vi imidlertid ikke være i stand til at identificere de forskellige udviklingstrin.

Noter

- 1 Niels Meyn, 1934 og Anne Marie Lebech Sørensen, 2001-2009. Niels Meyn kendes bedst for sine kriminalromaner. Om tilblivelsen af hans værk "Danske Møller" kan læses i Lise Andersen, 2011 s. 10 ff.
- 2 Jørn Andreassen og Torben Olesen, 1993.
- 3 Ole Mortensøn, 1993.
- 4 Lise Andersen, 2011 s. 68 ff.
- 5 Torben Ejlersen, 1993 s. 79. Er beregnet på baggrund af opmålingerne til arealskatten i 1802.

- 6 I flere kilder nævnes, at vi har 16 stubmøller tilbage. Det skyldes, at man ikke medregner de to små husmøller fra Læsø. Disse er imidlertid også stubmøller – om end de er mindre end gennemsnittet.
- 7 Sjællands Stiftsamt: Brandtaxationsforretninger, Møens Amt 1761-1787, nr. 11.
- 8 Anders Jespersen, 1989.
- 9 Jakob T. Christensen, 1998 s. 57.
- 10 Sven B. Ek, 1962.
- 11 Brand-Forsikkrings Anordning For alle Kiøbstæder i Danmark, givet på Jægersborg Slot 13. januar 1761, pkt. 20.
- 12 Et eksempel på anvendeligheden af syns- og skønsforretninger i retsbejtentarkiver findes i Lise Andersen, 2003.
- 13 Lindenberg og Gudumlund Godsarkiver (G130 og G147) er rige på møllebyggerkontrakter, men sjældent findes så indgående beskrivelser som for eksempel i Hesselmed Godsarkiv (G459), hvor selv møllebyggerens lister over anvendte materialer og deres dimensioner til en stubmølle opført i 1788 er bevaret. De nævnte arkiver findes på Rigsarkivet, Viborg.
- 14 RA: Rtk. 462. Revisionskommissionen vedr. skatten på besiddelse, nytte og brug af fast ejendom af 1802 1. oktober.
- 15 Arent Berntsen 1656/1971, Anden bogs første Part, s. 22.
- 16 Steen B. Böcher, 1942 s. 28.
- 17 Ole Mortensøn og Hans Larsen, 1990.
- 18 Holger Hjelholt (1932-34) har lavet en meget fin gennemgang af, hvordan matriklen blev til – ikke mindst med henblik på møllernes taksering.
- 19 RA: Rtk. 312. Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Christian 5.s matrikel. Modelbog 1793.
- 20 Lars Hess Bing, 1802.
- 21 På Læsø er der inden for de seneste år bygget en kopi af Frilandsmuseets Læsø-mølle. Den er ikke medtaget her, da der ikke er tale om en historisk mølle.
- 22 Niels-Holger Larsen, 1998 s. 8.
- 23 Laurids de Thura, 1756 s. 271.
- 24 RA: Rtk. 2215.242. Betænkninger og efterretninger ang. vand- og vejrmøllerne i Danmark.
- 25 Ole Mortensøn og Hans Larsen, 1990 s. 21.
- 26 Beregnet på antal møller i 1802 efter opmålingerne til arealskatten og antal indbyggere i henhold til folketællingen 1801.
- 27 Karl-Erik Frandsen, 1993 s. 15.
- 28 G. Begtrup, 1806 s. 569.
- 29 Lise Andersen, 2011 s. 203 ff. og Lise Andersen, 2003 s. 11 ff.

- 30 Carl Svenstrup, 1939-48, bd. A, s. 386-396. I andre kilder, herunder Traps Danmark, hedder det, at branden skete i 1702. Tak til Grenå Egnarkiv, der har tjekket Carl Svenstrups afskrifter af Grenå Rådstueprotokol og verificeret året.
- 31 Nygaards Sedler. IDnr: #184598. Lokaliseret juni 2015 på <http://www.ddd.dda.dk/nygaard/sogeseite.asp>.
- 32 RA: Rtk.713.11.76 Ekstrakter af Kgl. Resolutioner 1720-1843 (1789).
- 33 Arkivalier Online: Randers Amt. Forsikringsprotokol B: Supplement vedr. sognene Helgenæs (1820-52) og Dråby (1843-58). Lokaliseret juni 2015 på <https://www.sa.dk/brug-arkivet/ao/arkivalieronline>.
- 34 Donald Hill 1984, s. 175.
- 35 Jakob T. Christensen, 1998.
- 36 Oscar Marseen 1959 og 1960.
- 37 RA: Rtk. 2215.242. Betænkninger og efterretninger ang. vand- og vejrmøllerne i Danmark.
- 38 Jakob Kieffer-Olsen, 1986.
- 39 Jakob Tue Christensen har påvist fem, måske seks, jordgravede stubmøller i Jylland og en på Lolland.
- 40 Den sidste engelske "sunk postmill", Warton Post mill, stod indtil 1961. Jarvis, 1982 s. 32.
- 41 Jakob Tue Christensen, 1998 s. 63.
- 42 John Jensen, 1987 s. 8-10.
- 43 Anders Jespersen, 1987 s. 10.
- 44 Alle længder er omregnet fra alen og tommer til metersystemet. Meterangivelser er afrundet til en decimal. Centimeterangivelser er afrundet til heltal.
- 45 Observationen blev gjort af arkitekt Jesper Herbert Nielsen, Vordingborg i forbindelse med restaurering af møllen.
- 46 Niels-Holger Larsen, 1998 s. 8.
- 47 Erik Tijman m.fl., 1994 s. 66-67.
- 48 Samtlige falsterske brandtaksationer mellem 1769 og 1840 er gennemgået. I de gennemgæede brandtaksationer fra Djursland er stubbens størrelse aldrig nævnt.
- 49 Målet på stubben er oplyst af møllebygger Thomas N. Petersen, Møllebygger John Jensen ApS.
- 50 Oplyst af møllebygger Thomas N. Petersen, Møllebygger John Jensen ApS.
- 51 Udskiftning af en stub på traditionel vis er beskrevet af møllebygger John Jensen, 1987.
- 52 Torben Ejlersen, 1993 s. 82.
- 53 Som resultat af en ny lovgivning, der fastslog, at alle møller skulle nytak-

seres hvert femte år, er der i 1840 lavet en gennemgang af samtlige møller på Falster. I de fleste tilfælde er der tale om, at møllens tilstand og værdi er uforandret. Disse taksationer er ikke medtaget. Kun, hvor der er konstateret forandringer i møllens bygning eller inventar, er de medtaget.

- 54 H.P. Hjerl Hansen, 1956 s. 50.
- 55 Ole Mortensøn og Hans Larsen, 1990 s. 15.
- 56 Rawert og Garlieb, 1819 s. 76-77.
- 57 Lise Andersen, 2011 s. 16 ff.
- 58 Nygaards Sedler. IDnr: #41443. Lokaliseret juni 2015 på <http://www.ddd.dda.dk/nygaard/sogeside.asp>.
- 59 Maribo Amt: Brandtaxationsprotokol C: 1840-1849.
- 60 Anders Jespersen, 1959 s. 32.
- 61 Kværnens udformning og udvikling er nærmere behandlet i Lise Andersen, 2011 s. 178-181 og 236-239.
- 62 Lars Rasmussens beskrivelse af møllen i Systofte er nedskrevet af Frederik Lange Grundtvig og publiceret i bogen *Livet i Klokkergaarden*. Den kan imidlertid også findes på Internettet <http://www.kappelstubml.dk/Systofte.pdf>.
- 63 Matthias Galthen, 1802 s. 85.
- 64 Orla Hylleberg Eriksen, 1992.
- 65 Thomas Seip Bartholin, 1993.
- 66 Resultaterne af Kjeld Christensens undersøgelser er meddelt i ikke-publicerede rapporter tilsendt forfatteren med brev af 29. september 2011.

Litteratur:

- Andersen, Lise: *Rudkøbing Bymølle. Arkivalsk dokumentation af Rudkøbing Bymøllens Bygningshistorie*. Ikke-publiceret rapport udarbejdet for Kulturarvsstyrelsen 2003.
- Andersen, Lise: *Træk af dansk møllebyggeris historie*. Nordjyllands Historiske Museum 2011.
- Andreasen, Jørn og Torben Olesen (red.): *Møllebygninger i Danmark; redegørelse og status 1993*. København 1993.
- Bartholin, Thomas Seip: "Datering af Torkilstrup Mølle". I *Jubilæumsskrift. 250 året for ombygningen af Torkilstrup Mølle 1843-1993*, Maribo 1993.
- Begtrup, G.: *Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark*. 3. bd., København, 1806.
- Berntsen, Arent: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*. København 1650-55, samlet udgave 1656, fotografisk optryk 1971.
- Bing, Lars Hess: *Physisk og Oekonomisk Beskrivelse over Øen Lesøe, beliggende i Categat under Hiøring Amt i Aalborg Stift*. København 1802.

- Brahde, Mogens: "En stubmølles konstruktion". *Bygningsarkæologiske Studier* 87. København 1987.
- Böcher, Steen B.: *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu*. København 1942.
- Christensen, Jakob T.: "En skitse til stubmøllens udvikling i middelalderen". *Anno domini*, 1998, s. 57-67.
- Ejlersen, Torben: "Møller i Danmark 1802". I Jørn Andreasen og Torben Olesen (red.): *Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og status 1993*. København 1993, s. 79-85.
- Ek, Sven B.: *Väderkvarnar och vattenmöllar. En etnologisk Studie i kvarnarnes historia*. Lund 1962.
- Eriksen, Orla Hylleberg: *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Karlstrup Mølle (stubmølle), Sjælland, nu på Frilandsmuseet*. NNU rapport nr. 13, 1992.
- Frandsen, Karl-Erik: "Møllerne på Falster i 1600-tallet". I *Jubilæumsskrift. 250 året for ombygningen af Torkilstrup Mølle 1843-1993*. Maribo 1993.
- Galthen, Matthias: *Forsøg til en Beskrivelse over Kiøbstaden Randers*. Aarhus 1802.
- Hill, Donald: *Power from Water and Wind*. London 1984.
- Hjelholt, Holger: "Ansættelsen til mølleskyld i Christian V.s matrikel". *Historisk Tidsskrift*, Bind 10, række 2, 1932-34.
- Hjerl Hansen, H.P.: "Stubmøllen fra Frøslev". I Finn Hjerl-Hansen (red.): *Hjerl Hede. Fredningen og frilandsmuseet ved Flyndersø*. 1956 s. 50-53.
- Jarvis, P.S.: *Stability in Windmills*. Bibliotheca Molinologica 1981-82.
- Jespersen, Anders: *Windmills on Lolland-Falster Denmark. A Field survey, Analysis and Recommendation for Preservation, Compiled February 1957*. Nyborg 1985.
- Jespersen, Anders: *Vindmøller paa Bornholm: En recognosering, analyse, og et forslag til en fredningsplan, udarbejdet 1956-58*. Virum (1959).
- Jespersen, Anders: "Stubmøllens vindstabilitet". *Møllen; Årg. 103, nr. 3462*, 1987 s. 10.
- Jespersen, Anders: *The Postmill, how it came about, a preliminary Analysis*, 1989. Paper ved The 7th International Molinological Symposium 1989.
- Jensen, John: "Reparation af stubmøllens bundkryds". *Møllen; Årg. 103, nr. 3462*, 1987 s. 8-10.
- Kieffer-Olsen, Jakob: "En middelalderlig stubmølle ved Bjerre". *Årsskrift for Horsens Museum*, 1986 s. 23-28.
- Larsen, Niels-Holger og John Jensen: *Vand- og vindmøller på Bornholm, deres tilstand og bevaring*. Rønne 1987.
- Larsen, Niels-Holger: *Møllerne på Bornholm*. Bornholms Amt 1998.

- Larsen, Niels-Holger: "På krydsfod – drevet af split. 1600-tallets vindmøller". *Bornholmske samlinger*, Rk. 4, bd. 2 (2008), s. 134-139.
- Lebech-Sørensen, Anna Marie: *Vindmøller og vandmøller i Danmark*, bd. 1-4, 2001-2009.
- Marseen, Oscar: "Aldrig set noget lignende". *Skalk* nr. 4, 1959.
- Marseen, Oscar: "Løsningen". *Skalk* nr. 1, 1960.
- Meyn, Niels (red.): *Danske Møller*. København 1934.
- Mortensøn, Ole: "Vindmøller i Danmark – fra stubmølle til hurtigløber". I Jørn Andreassen og Torben Olesen (red.): *Møllebygninger i Danmark; redegørelse og status 1993*. København 1993, s. 57-78.
- Mortensøn, Ole og Hans Larsen: *Møller og møllefolk – på Langeland*, 2. udgave. Rudkøbing 1990.
- Nielsen, Jesper Herbert: *Kappel Mølle. Rapport om møllens tilstand med forslag til restaurering*. Vordingborg 1998.
- Svenstrup, Carl: *Grenaa Bys Historie bd. A-C*. Grenå 1939-48.
- Rawert og Garlieb: *Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815*. København 1819.
- Tijman, Erik, Jan Schiers og Dick Zweers: *De standerdmolen. Bow, geschiedenis, verschijningsformen en bedieningswijze van Nederlands oudste windmolentype*. Utrecht 1994.
- Thurah, Laurids de: *Omstændelig og Tilforladelig Beskrivelse over den i Østersøen liggende Under Det kongelige Danske Herredømme Blomstrende navnkundige Øe Bornholm og Den ei langt derfra anlagde fortreffelige Fæstning Christiansøe*. København 1756.
- Thurah, Laurids de: *Omstændelig og Tilforladelig Beskrivelse af Øen Samsø, De derunder hørende smaae Øer*. København 1758.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA):

- Rtk. 312. Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Christian 5.s matrikel. Diverse modelbøger 1682 – 1688.
- Rtk. 312.1913. Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Christian 5.s matrikel. Møllebog 1684 – 1765.
- Rtk. 2215.242. Betænkninger og efterretninger ang. vand- og vejr-møllerne i Danmark, indsendt fra amtmændene i h.t. rentekammercirkulære af 1761 19. maj.
- Rtk. 462. Revisionskommissionen vedr. skatten på besiddelse, nytte og brug af fast ejendom af 1802 1. oktober.
- Rtk.713.11.76 Ekstrakter af Kgl. Resolutioner 1720-1843 (1789).

Rigsarkivet, Viborg:

G-459. 14-15 Hesselmed Gods. Papirer vedr. møllerne.

Arkivalieronline.dk: (Lokaliseret juni 2015 på <https://www.sa.dk/brug-arkivet/ao/arkivalieronline>).

Lolland-Falsters Stiftsamt: Div. Brandtaxationsforretninger (både land og by) 1770-1794.

Lolland-Falsters Stiftsamt: Brandtaxationsforretninger: Falster birk 1769-1795.

Lolland-Falsters Stiftsamt: Div. Korrespondance (både land og by) 1736-1813.

Maribo Amt: Brandtaxationsprotokol A: 1800-1826.

Maribo Amt: Brandtaxationsprotokol B: 1826-1840.

Maribo Amt: Brandtaxationsprotokol C: 1840-1849.

Randers Amt: Taksationsforretninger: Djurs Nørre 1795-1800.

Randers Amt: Taksationer: Mols 1793-1799.

Randers Amt: Taksationer: Djurs Nørre, Mejlgårds fæstegods 1799.

Randers Amt: Taksationer: Djurs Nørre, Grevskabet Skeels fæstegods 1799.

Randers Amt: Taksationer: Djurs Nørre, Høgsholm fæstegods 1800.

Randers Amt: Taksationer: Djurs Nørre, Katholms fæstegods 1800.

Randers Amt: Taksationer: Djurs Nørre, Rugårds fæstegods 1800.

Randers Amt: Forsikringsprotokol A: Djurs Nørre Herred 1800-1858.

Randers Amt: Forsikringsprotokol B: Djurs Nørre Herred.

Randers Amt: Forsikringsprotokol B: Djurs Sønder Herred. Vejlbj, Homå, Kølind, Tirstrup, Ålsø og Ebdrup sogne samt to ejendomme af Dråby Sogn 1800-1858.

Randers Amt: Forsikringsprotokol A: Djurs Sønder Herred. Hyllested, Rosmus, Hoed, Fuglslev, Feldballe, Nødager, Albøge og Lyngby Sogne 1800-1858.

Randers Amt: Taksationsprotokol Djurs Sønder Herred 1800-1839.

Randers Amt: Taksationsprotokol Djurs Sønder Herred 1839-1850.

Randers Amt: Taksationsprotokol Djurs Sønder Herred 1850-1863.

Randers Amt: Forsikringsprotokol A: Mols Herred, Forsikringsprotokol 1800-1858.

Randers Amt: Forsikringsprotokol B: Mols Herred, Supplement vedr. sognene Helgenæs (1820-52) og Dråby (1843-58).

Randers Amt: Forsikringsprotokol A: Mols Herred. Supplement 1847-1858.

Randers Amt. Forsikringsprotokol B: Mols Herred. Supplement vedr. sognene Helgenæs (1820-52) og Dråby (1843-58).

Randers Amt: Forsikringsprotokol A: Mols Herred. Agri, Dråby, Ebeltoft landsogn, Egens, Feldballe og Helgenæs Sogne (Agri, Egens og Helgenæs kun til 1867) 1858-74.

Randers Amt: Taksationsprotokol: Mols Herred 1801-1840.

Sjællands Stiftsamt: Brandtaxationsforretninger, Møens Amt 1761-1787.

Nygaards sedler: (lokaliseret juni 2015 på <http://www.ddd.dda.dk/nygaard/sogeseide.asp>).

Summary

For more than 600 years, the post mill was the main form of wind power in Denmark. For peasants in regions where water mills for geographical reasons could not be built, it was for six centuries the only alternative to the time-consuming work by hand grinder. Even after the more efficient Dutch windmill had become common in the early 19th century, about 1/3 of the kingdom's 1,500 water- and windmills were still post mills. Unfortunately this type of mill is not quite as well studied as the development of the later and more efficient Dutch mill.

Based on a compilation of current knowledge about our post mills, supplemented by the results of the last dendrochronological studies and an archival study of material from the land registry 1688 and fire insurance assessments of post mills from Djursland and the island of Falster in the period 1769-1835 we are able to conclude:

The post mill was introduced in Denmark as sunk post mill in the 13th century and over the following three to four hundred years it takes the form we know from the late 16th century illustrations: a square wooden building on a post placed in a simple trestle consisting of cross trees and quarterbars above the ground. On the building double sweep sails were mounted, in some regions, mainly Bornholm and Holsten, covered by thin strips of wood, the so-called *split*, in other regions with cloth sails.

The post mill is most commonly found in areas with small streams inadequate for watermills – especially on small and medium-sized islands with long wind exposed coasts. The example from Djursland shows us that a long coast compared to the land area was not enough to cause people to prefer wind to water power. The main question was whether adequate watercourses were at hand. The watermills were normally preferred by millers because of the possibility to store water for later use, while you cannot store wind.

The post mill persisted longest in areas with high windmill density and little opportunity for trade with ground grain. In other areas the post mills were substituted by Dutch mills during the end of the 18th century and mainly, the beginning of the 19th century.

In the late 18th century, the bolter was introduced in post mills. Some of the bolters are connected to the pair of stones, while others act as manually

operated tools in appropriate bolter houses or bolter chambers in the miller's house.

In the late 18th century the post mills became bigger and bigger to provide room and power to the hulling mills to meet the peasants' demands for pearled barley. Hulling mills require more power than the traditional one-gear post mill can deliver, and therefore we see a reconstruction of the transmissions, with the adding of the spur wheel. This feature is clearly influenced by the Dutch mill, which is at this time a serious competitor to the post mill.

The longer sails and the resulting higher mills lead to experiments with new constructions of the trestle to ensure wind stability. During the second half of the 18th century more and more mills get a trestle with double cross, a typical Scandinavian feature of the late post mills and practically never seen south of Denmark.

The development of asymmetric sails with all their advantages in having better bevel is surely inspired by the Dutch windmill. On the late post mills, sails were constructed just like sails on Dutch windmills, but shorter.

The latest built post mills were often built of oak timber which has significantly smaller dimensions than those from the 17th and 18th century, which perhaps can be explained by the lack of Danish oak after the loss of the Danish navy during the Napoleonic war. After the war most oak trees were kept for the navy. The slimmer posts and bars perhaps explain why very few of the latest built post mills are preserved to our days.

A surprise in studying the insurance assessments was that post mills have been built on the island of Falster as late as 1841.

In 1802 78 % of all Danish windmills were post mills. During the next 50 to 100 years most of them disappeared. Of the 18 remaining, 12 come from small or medium-sized islands as Bornholm, Samsø, Læsø, Falster and Lolland, while four are from Zealand and two from Jutland. Mostly the post mills were substituted by Dutch windmills. The location of the 18 preserved mills is rather representative for the former geographical distribution of post mills.

Forfatterpræsentation

Lise Andersen (f. 1955) er mag. art. i etnografi og social antropologi og ansat som museumsinspektør ved Nordjyllands Historiske Museum med ansvar for Møllehistorisk Samling. Hun har i mere end 20 år arbejdet med mølleriets og møllebyggeriets historie samt bevaringsproblemer vedrørende danske møller. Forskningen har blandt andet udmøntet sig i hovedværket *Træk af dansk møllebyggeris historie*. Nordjyllands Historiske Museum 2011. Af andre publikationer kan nævnes: "Møllebygger i en overgangstid". *Erhvervshistorisk Årbog* 2000, "Da hollænderen kom til Himmerland". *Fra Himmerland og Kjær Herred*

2000, "Roller-reefing sails". *International Molinology*, No 61, 2002, "Vandmøllernes udvikling efter reformationen". *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*, Silkeborg 2004, "Spring sails and hybrid sails on Danish Windmills". *International Molinology* No 74, 2007. *Møllerne omkring Mariager Fjord*, Silkeborg 2012 og *Håndbog for møllepassere*. Silkeborg 2014.

Landbokulturen fra storhed i 1950'erne til velfærdssamfund, kommunalreformer og perifer position

Da velfærdssamfundet foldede sig ud, blev livet på landet udfordret. En gammel selvstændigheds- og selvforsørgelseskultur tabte bæredygtighed, og landbokulturen mistede sin hidtil selvindlysende status. Fra 1960'erne satte således en stærk urbanisering og bureaukratisering ind, der blandt andet fandt udtryk i etableringen af de såkaldte storkommuner. De gamle landsogne blev slidt, så det, der engang var midten af Danmark, nu blev 'udkantsdanmark', som det nedladende kaldes. Artiklen rummer en analyse og karakteristik af denne historie, hvor livet på landet forandrer sig fra at være noget meget centralt og værdibærende i dansk selvforståelse og nationalkultur til at blive såkaldte økonomiske, kulturelle og sociale 'udkanter'. Artiklen rummer desuden en karakteristik af den indflydelse de to kommunalreformer fra henholdsvis 1970 og 2007 har haft på udviklingen i – eller afviklingen af – de såkaldte yderområder og for en række mellemstore byer i særdeleshed.

Barndommens hus

Her i et indledende afsnit vandrer jeg ad 'memory lane' – en tur tilbage til min barndoms forsamlingshus, der var central i den landsby og dermed det stykke andels-landbo-Danmark, hvor jeg er vokset op.¹ En af mine første erindringer fra barndommens forsamlingshus i Grimstrup mellem Varde og Esbjerg er præget af rædsel! Jeg har vel været fem år og deltog sammen med min mor og mine ældre søskende i den traditionelle juletræsfest, der altid blev afholdt i 'æ' forsamlingshus tredje juledag. Der stod et kæmpestort juletræ midt på gulvet i salen, pyntet med engle, dannebrogssflag og lys. Vi dansede i kæder om det, og jeg klæbede mig til min mor, for jeg var skræmt af alle de mennesker, der her var forsamlede. Så kom julemanden ind med stort hvidt skæg og kørende en trillebør med en sæk med godteposer. Han stilede direkte mod mig og sagde med dyb julemandsstemme: "Du ska' da ha' en pu'es". Jeg havde aldrig set en levende julemand før, og da slet ikke en, der henvendte sig direkte til mig, så jeg stak i et hyl. Min mor trøstede med, at det "da bår' er Jens Barber, der er klæj uj". Siden fik jeg mange gode oplevelser i dette hus, herunder ved foreningslivets baller, da den tid kom! Det er en anden historie – og jeg spiste skam den appelsin og de godter, julemanden, alias Jens Barber, havde i posen hin juletræsaften ude på landet.

Figur 1. Grimstrup forsamlingshus, som det ser ud i dag. Huset er opført i 1910 for lokale midler, der blev indsamlet i form af andelsbeviser. Det er ombygget flere gange, men har stadig sit præg af Skønvirke (kilde: Grimstrup Sognearkiv).

Byen er i dag præget af parcelhuse, så den gamle kerne kan være svær at finde. Der er imidlertid stadig liv i forsamlingshuset, der er renoveret og ligger i landsbyens nordøstlige hjørne øst for kirken og kirkegården. Det er bygget i 1910 i røde sten. Finansieringen bag byggeriet var, som for de fleste forsamlingshuse fra den store byggetid mellem 1880 og 1910, skaffet til veje gennem lokale aktier eller andelsbeviser. Huset havde dengang form som Thors hammer på den måde, at køkken og lille sal var 'hammerhoved', mens "æ stur' sal" udgjorde vinklen eller skaftet. Jeg tror nu ikke, der på den måde var tænkt på Mjølner,² men der var dog træk af den nationalt-folkelige stil, som også folkehøjskolerne ofte afspejlede; en interessant blanding af tysk inspiration i Jugendstilens danske udgave, Skønvirke, nordisk mytologi og nationale symboler. Fra stentrappen gik man ind i en stor, ofte kold entre med hattehylder og garderobe.³ Herfra gik en trappe i terrazzo ned til toiletterne med D til den ene side og H til den anden. På H var der et langt pissoir i blankt metal, og jeg har stadig stanken af urin og grønne kugler, der skulle desinficere, i næsen. Man

kunne fra entreen gå op ad en trappe med balustre, og heroppe befandt sig en lidt finere garderobe, der var knap så kold som entreen.

Fra entreen eller forstuen kunne man gå i “æ lille sal”, som kunne rumme cirka 40 personer til møder og kaffebord, og herfra var der adgang til køkkenet, der dengang var udstyret med et stort komfur i støbejern, der blev fyret op med brænde og såkaldt formbrændsel, der var lokalt fremstillede briketter af stampet tørvemuld. Herude i køkkenet herskede Signe Barber, hvis mand var Jens, ham der var julemanden, men som også var den lokale barber eller frisør, som de blærede kaldte ham. Signe og Jens var værtsfolk og styrede huset. Ofte var der hidkaldt en ’køks’, som de særlige koner med forstand på suppe, steg og is blev kaldt.

Inde i “æ stur’ sal” stod en kæmpemæssig kakkelovn i metal, som om vinteren åd enorme mængder af træ og formbrændsel, som var det lokale, foretrukne brændsel, fordi egnen var rig på skov og tørvemoser. Den store ovn kunne blive næsten rødglødende, og den var uafskærmet, så den skulle man ikke komme for nær. På den ene langvæg, nordvæggen, sad ribberne, som vi blev herset op i og ned af, og som vi skulle kunne lave håndstand op mod, når vi havde gymnastik i skolen. Gymnastikken foregik jo her i huset. Salen var uopvarmet i skoletimerne, og bad var der ikke noget af. Redskaberne til gymnastikken: buk, hest, springbræt og rullemåtte blev sammen med bænke og stole og tunge borde opbevaret i den karakteristiske halvkælder under scenen. Væggen med ribberne havde af gode grunde vinduer siddende højt oppe, hvilket var med til at give disse huse deres karakteristiske præg. Der skulle være ribbehøjde under vinduerne. Den anden væg, sydvæggen, havde almindelige vinduer med dannebrogssprosser. Når den frivillige gymnastiks pige- og karlehold gav opvisning i foråret og marcherede ind til “I alle de riger og lande”, sad vi klar på hårde bænkerækker langs sydvæggen, så der var plads til indmarchen med fanen i spidsen fra lillesalen. Så fulgte gulvøvelser, spring over buk, dernæst blev måtten rullet ud og dannede scene for kraftspring med salto for de få, som kunne det, og dernæst var der håndstandsøvelser mod rib. Her havde tjenestekarle og piger fra gårdene lejlighed til at vise sig frem og brillere, og måske kunne det udnyttes på balkortet ved det bal, som fulgte samme aften.

Scenen var et stykke historie for sig. Man gik gennem en lille dør ved den ene side og kunne så forsvinde ind bag et sindrigt system af kulisser og scenetæpper, der var malet som bjerge i Tyrol med fjerne slotte og floder. Scenens bagvæg kunne vendes, så den bar billeder enten af facaden af en stråtækt bondegård med stokroser eller af noget, der skulle forestille indgangspartiet til et slot. I disse omgivelser blev der spillet dilettant. Der var stuvende fuldt den aften, vinterens stykke skulle gå over scenen, for hvad havde de nu fundet på? Og kunne man kende ham omme fra Ibsens – eller Alfred og Jutta, der altid

havde sjove roller? Her har jeg haft store stunder i selskab med Jeppe Aakjær, Hostrup, Holberg, Morten Korch og en hel del flere, først på bænke, sikkert placeret ved min mors skørter, siden selv på scenen, såmænd.

I den anden ende af “æ stur’ sal” kunne to foldevægge åbnes og skubbes væk, så de to sale blev til en, dog med en bærende væg og lagune til kakkelovnen midt i. På væggene hang Dannebrog og foreningsfaner til den ene side og fotografier af Kong Christian X og Dronning Alexandrine samt af Kong Frederik IX og Dronning Ingrid til den anden. Grundtvig og J. C. Christensen sad i glas og ramme ved udgangen til køkkenet. Loftet i salen var hvælvet og beklædt med lister, som gav en god akustik. Øverst på væggene løb hele vejen rundt en frise med stiliserede løv-, vin- eller blomsterranker. Jo, det var et nationalt og et folkeligt hus med nogle af de symboler, som parallelt fandtes på eksempelvis Askov Højskole, Rødning Højskole og Skibelund Krat, der ikke var langt borte.

Grimstrup Forsamlingshus dannede rammen om mange oplevelser, også fra den lidt trælse skolegymnastik. Der blev holdt juletræsfejt, fastelavn, skoleafslutning med dans, ungdomsgymnastik, dilettant, bankospil, der gik under navnet andespil, foredrag, filmaftner, lysbilledforedrag om fremmede lande og steder og bal, arrangeret af Venstres Ungdom eller af den lokale ungdoms- og idrætsforening under De Danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger. Det var foreninger, man ikke kunne stå uden for, hvis man ville opfattes som en normal person i det lille samfund. Der blev holdt møder og generalforsamlinger med kaffe og kringle. Og der blev holdt fester: bryllup, sølvbryllup, guldbryllup og så videre. Forsamlingshusets nabo var det lille andelsfrysehus samt, som nævnt, kirken og kirkegården. Der gik en sti bag om huset, langs med kirkegårdsdiget, som førte til den to-klassede skoles gård. På samme side af landevejen lå sparekassen, barberens butik, dyrlægens hus, tømrer Villys værksted og et eller to huse mere. Overfor, på den anden side af landevejen, som var Hovedvej 1, lå brugsforeningen, smedjen, bageren og flere butikker. Desuden endnu et samlingshus, nemlig missionshuset, som jeg aldrig kom i, for det var jo “æ missionsfolk djer hus”. Jeg kan derfor ikke beskrive det, men det havde en smuk gavl med inskription. Det karakteristiske sognebondelandskab var endnu intakt i 1950’erne.

Dansk landbrug i en udkant

Det særlige andelslandskab, jeg her har skildret et hjørne af, bestod fra omkring 1880 til omkring 1960, hvorefter det forvandlede sig med stor hastighed. Det nye, danske landbrug, der etablerede sig i årene omkring 1880’erne, og som byggede på blandt andet andelssamvirkets principper, satte således historiske spor. Disse spor kan man stadig betragte og følge i landskabet i form af markplaner, bygninger, byer med videre, men det er også spor, der er synlige i bevidsthedshistorien og dermed væsentlige for dansk identitet. Denne land-

bokultur havde som sagt sin tid fra omkring 1880 til omkring 1960. Det var andelslandmandens epoke. Erhvervet rejste sig af en krisesituation med omlægning til animalsk produktion og organiseringen af den økonomiske andelsbevægelse som løftestænger. Desuden placerede landbruget sig som midtpunkt for en sognebondekultur og i en folkelig oplysningsbevægelse, der, foruden af de nyetablerede folkehøjskoler, forvaltedes lokalt i et voksende net af foreningsvirksomhed.⁴ Mange danskere er stadig præget af den tænkning og de værdier, som blev skabt i andelslandbruget med tilhørende 'system' af landsbyer, stationsbyer og mellembyer.⁵ Landbruget var frem til 1950'erne ikke bare et erhverv i Danmark, men sammen med et kirkeligt og folkeligt miljø centrum for en særlig livsform. I de følgende årtier forvandlede livet på landet sig imidlertid dramatisk med stor afvandring og ændringer i hverdagslivet.

Nutidens danske landbrugere er således i dag blevet fremmede i det landskab, der engang var deres. Det, der engang var midten af landet, er nu udkant. Sådan har den store fortælling om danskernes hovederhverv, væsensrod og udgangspunkt i løbet af to slægtled slået knude på sig selv. Den fortælling, som var central i dansk identitet, er blevet et udkantsdrama. Det udtrykkes her i en refleksion i romanen *Mærkedage*, hvor Jens Smærup Sørensen formidler den store forandring på landet ved at skildre tre mærkedage og deres kulturelle kontekst i den lille himmerlandske landsby Staun, der ligger ved Limfjorden:

“1960. Det var det år Søren Lundbæk blev konfirmeret. Og fik det fotografiapparat han havde ønsket sig. Dagen efter konfirmationen begyndte han at tage billeder rundt omkring i byen og oppe i bakkerne og nede langs stranden. Han fandt hjørner mellem husene og punkter i landskabet hvorfra han kunne have mest med i søgeren. I løbet af et par måneder affotograferede han hele sit lille hjemlige univers på alle ledder og kanter. Som om han anede at det om et øjeblik ville forsvinde.

Hvad han naturligvis ikke gjorde. Det var bare hvad der skete. Både byen og landskabet forsvandt. Det blev alt sammen – som enhver inden så længe skulle mere end ane – fjernet fra Jordens overflade, hver en stump af det, der hidtil havde været. Det hele smuldrede, faldt fra hinanden, det røg ud af tiden, sank væk i et frossent mørke, skulle aldrig mere vise sig i live.

For 1960 var jo også det år da landsbyen måtte vige sin plads som den vigtigste by i landet. Hvor landbruget for første gang i tusinder af år ikke længere var et større erhverv end alle andre tilsammen. Hvor Staun som et samfund og en verden i sig selv gik under, for så småt, og som alle andre landsbyer, at blive til en afsides og forhutlet lille bebyggelse i den globale metropol.”⁶

Figur 2. Luftfoto fra 1990 af Viby på Hindsholm nord for Kerteminde på Fyn. Landsbyen strækker sig på klassisk vis langs en landevej og rummer gårde, kirke, forsamlingshus samt nu nedlagt frysehus, skole, brugsforening (Kilde: Foto: Anders Myrtue, Odense Bys Museer).

Omkring 1950, Smærup Sørensen siger 1960, var landbruget økonomisk set et større erhverv end alle andre tilsammen i dette land. Der var mere end 220.000 selvstændige landbrug, som dannede hjemsted og grundlag for en familie plus ansatte, og landbruget var leverandør af råvarer til en lang række industrielle erhverv. I dag er der omkring 14.000 egentlige produktionslandbrug.⁷ De er til gengæld mastodonter, som hviler på utallige sammenlægninger, og som derfor har tømt området for naboer. Det er en bevægelse fra centrum til periferi. Landbrugets, bøndernes livsform var central i den fortælling, danskerne delte. Vi blev født, boede og levede der. Eller vi kom der fra. Omkring 1950 var halv-

delen af alle med bopæl i København født på landet, eller deres forældre var. Det var derfor ikke så underligt, Morten Korchs bøger og film havde gennemslag netop i 1950'erne og 60'erne. De nostalgiske glødetråde lyste i erindrings pærer. Bedstefar og bedstemor boede på landet! Sådan var det konkret for tusinder af børn i de større byer.

Landboens livsform og erhvervet udgjorde én sammenhængende fortælling. Gården var midte og i nærheden lå landsbyen med service, kirke, skole. Lidt længere væk stationsbyen med andelsmejeri og maskinhandler. Købstaden et tag længere borte med tøjbutikker og andet, man frekventerede et par gange om året. Herunder doktor Hansen, sagføreren og fine folk. Hverdagsliv, foreningsliv, kristendom, dannelsesveje, institutioner var præget af dette udgangspunkt. Der var flere slags liv i Danmark, som havde lige værdighed: borgerne, arbejderne, embedsstanden inde i byen. Bønderne, store og små, handlende og håndværkere ude på landet. De var forankrede i hver deres fortælling, verdensopfattelse og værdighedsskala.

Landbruget blev, som alle erhverv, udsat for voldsom økonomisk og teknologisk omkalfatring. Man mekaniserede, specialiserede, intensiverede, centraliserede, og titusinder afvandrede landbruget, så grundlaget under landsbyerne og stationsbyer forsvandt. De nye generationer af svine-, plante- og mælkeproducenter forandrede fortællingen fra traditionsbærende landbokultur til moderne erhvervskultur. Det hele liv, gården som familiens midte og landsbyen med forsamlingshuset, sognekirken og så videre, blev fortrængt i fortællingen, mens bundlinje, investering, dækningsbidrag blev de nye narrativer.⁸

Fra og med 1960'erne voksede byerne i Danmark på en ny måde. I stedet for tætte midtbyer, brokvarterer, så vandrede de nye, materielt mere velstående familier snarere ud i periferiens lys og luft. Parcelhus-Danmark foldede sig ud i stor skala. Byerne flød i kraft af og i form af disse parcelhusbyggerier helt konkret og fysisk ud over landdistrikterne. Også i mere overført betydning flød byerne ud over tidligere grænser. Den traditionelle indvandring fra land til by vendte i en vis forstand, for nu bredte den bymæssige livsstil, urbaniseringen gennem medier som TV, gennem større adgang til uddannelser og meget andet, sig ud over det ganske land. Vi blev pendlere fra sovebyer til industrikvartererne eller midtbyernes arbejdspladser.⁹

De kulturelle grænser, forskellene mellem land og by blev mindre. De urbane livstile vandt over provinsens. I denne forvandling forsvandt sammenhængskraften i den traditionelle landbokultur. De nye erhvervsfolk ude på produktionsanlæggene, før kaldet gårde, centraliserede og økonomiserede og udviklede et nyt, højteknologisk og it-baseret erhverv med jord og dyr som produktionsenheder. Denne generation af erhvervsfolk identificerer sig ikke med nostalgiske billeder eller Højskolesangbogens skildringer af livet blandt bøn-

der! Det gør snarere de mennesker, som bor i byernes periferi. De er afvandret landbruget derude gennem generationer, så at sige, og nu er de flyttet ud på Solsortevej eller Markskellet eller Rugvej, hvor de bor 'nabo til miljøet', som Jens Smærup Sørensen siger det et sted i romanen *Byggeri* fra 1973. Her trives en fortælling om det 'rigtige liv' ude på landet. TV-Bonderøvens 'simple life' er et eksempel.

Livet på landet udgør en myte om modsætning til det stressende liv i velfærdssamfundets centrifuge. Vi synger gerne af Højskolesangbogen, som er Danmarks vigtigste kanon, vi elsker landet derude, for solnedgangen og kløvermarken, hvor koen gumler, er sindbillede på det, vi næsten har glemt, vi kunne huske. Så landbokulturen er en historie, der fortælles i de urbane miljøer, mens de erhvervsdrivende på produktionsanlæggene ude ved Tønder Marsk ikke reproducerer den nostalgi. Landbokulturen lever altså som en hjemløs historie i byerne, mens landbrugerne er en slags hjemløse i deres eget landskab, som kæmper for at få lov til at fortælle deres moderne historie om overlevelse, rentebyrder og overbelåning.

Byens blik på landbruget er ikke altid lige venligt! For når blikket er præget af skønmaleri, og fortællingen er den om at 'det er så dejligt ude på landet', så er en gyllevogn eller pesticidprøjter eller billeder af dyr i bindsler og bure gift for øjet. Samtidig vedligeholdt landbruget og især dets organisationer i mange år en historie om, at andre ikke skulle blande sig i landbrugets forhold. Det var en farlig fortælling, som har gjort skade for landbruget selv. For de 95 % af befolkningen er ikke landmænd, men derimod nok landskabs- og fødevareforbrugere. Vore stemmer er afgørende for landbruget. Der er derfor brug for en fortælling, som kan rumme det moderne samspil mellem det urbane og det agrare. Den store fortælling om danernes bedrifter på marken er slidt. Desværre uden at en ny rigtig har foldet sig ud. Det var en ny fortælling om landbrug og livet på landet, der ville kunne rukke ved 'udkantsdanmark'.¹⁰

To sprog- og erfaringssystemer

Landboens livsverden formede sig i en slags særkultur, der på afgørende punkter adskilte sig fra de fleste byboendes levevis. Imidlertid bryder denne særkultur stort set sammen i løbet af tiårene fra omkring 1950 til omkring 1970. Den integreres i den velstandsekspllosion og urbanisering, som følger med den teknologiske og økonomiske udvikling i efterkrigstidens Danmark.

Til gengæld knytter der sig som omtalt en kollektiv erindring til det fortidige. Landbokulturen skildres og tematiseres således indtrængende i en omfattende skønlitteratur, der netop kaster lys på og trænger ind i opbruddet fra landbokulturen og dens konsekvenser. Det sker i romaner som eksempelvis *Som landet ligger* (1983) og *Lindas tid* (1985) af Arthur Krasilnikoff (1941-

2014), *Lille Jonna* (1977), *Den lange sommer* (1979) af Kirsten Thorup (f. 1942), *Mærkedage* (2007) og *Hjertet slår og slår* (2014) af Jens Smærup Sørensen (f. 1946), *Mulighedernes land* (1989) af Vibeke Grønfeldt (f. 1947), *Prinsesserne* (1996) af Anne Marie Løn (f. 1947), i lyrik og noveller af Knud Sørensen (f. 1928) og mange andre. Den række af forfattere, som således skriver sig ind i en stor tradition af skildringer af landbokultur, der også foldede sig ud fra og med cirka 1900 i lyrik og prosa af eksempelvis Jeppe Aakjær (1866-1930), Marie Bregendahl (1867-1940), Johan Skjoldborg (1861-1936) med flere. Disse værker, skrevet af Krasilnikoff, Grønfeldt, Thorup med flere, skildrer ofte den oplevede dobbelthed af tab og vinding ved, at én verden, landbokulturen, sognekulturen i landsbyen eller i den lille stationsby med dens lokaliserede former går under, mens nye muligheder åbner sig i storbyen og i de mere internationalt og urbant prægede miljøer, som byder sig til for mønsterbryderen. De litterære værker skildrer på kunstnerisk vis, at opbruddet ofte ramte dybe erfaringslag af konflikter. De samme billeder af en livsverden, der er forskellig fra det moderne hverdagsliv, findes også i bredere, folkelige iscenesættelser både i form af nostalgisk og reaktionære forestillinger om den skønne fortid og som utopiske udkast til et bedre liv i større balance med forudsætningerne i naturen.

Forfatteren Knud Sørensen er som nævnt én af dem, der litterært forvalter arven. Han behandler i sit store forfatterskab dobbeltheden af landbotraditioner og moderne erfaringer i samtidens danske kultur, som det tager sig ud set fra landbodistrikterne og landsbyerne. I essayet "I virkeligheden drejer det sig jo ikke om "provins"" skitserer han således, hvad han anser for at udgøre to overordnede sprogsystemer eller sociokulturelle codesystemer i Danmark, nemlig en traditionsbunden bondekulturs sprog og den moderne industrikulturs:

"På samme måde som der er to natursyn, er der to sprog. Bondekulturens sprog er, fordi det opstår og fungerer i et traditionsbestemt miljø, et sprog, der arbejder meget med det underforståede, med antydningen og – i ekstreme tilfælde – handler om noget helt andet, end det bogstaveligt gør. Det er et sprog, der i sin udtryksmåde er konfliktskyende, for det er opstået i og skal bruges i et lukket samfund, hvor man er tvunget til at omgås hinanden også efter en evt. konflikt. Derfor underdriver man, derfor bruger man sproget på en vigende måde, hvor den talende ligesom vibrerer mellem et direkte og et ironisk plan, så han hele tiden har muligheden for at dreje udsagnet, bestemt af situationens udvikling. Det er et sprog, der er velegnet til at føre frem til de bedst mulige løsninger af foreliggende problemer uden at der opstår brud.

På alle punkter er industrikulturens sprog anderledes. Det er et sprog,

der er klart og kontant, enten i direkte udsagn eller i bidende ironi, det er præget af eksperimenter og hastig "udvikling" sådan som hele industrikulturen er det. Det er egnet til provokation og debat, til nytænkning og til formulering af abstraktioner. Hvor bondekulturens sprog havde underdrivelsen som væsentligt element, har industrikulturens sprog overdrivelsen, og dets rigdom er dets grænseløshed, hvor bondekulturens sprog har sin rigdom som følge af en begrænsning."¹¹

Knud Sørensen indkredser en slags konfliktens grundkerne i modsætningen mellem landbo- og bykulturelle erfaringer. Han understreger, at man næppe finder agenter, der rent repræsenterer enten det ene eller det andet sprog. Der er derimod tale om et sammenstød mellem erfaringslementer i det enkelte menneske snarere end mellem for eksempel to lag af befolkningen.

Bevidsthedsdannelsen i Danmark er stadig præget af modsætninger mellem traditionsbundne og moderne erfaringsformer. For at belyse denne identitetskonflikt mellem land- og bykulturelle erfaringer vil jeg i det følgende diskutere nogle sider af de bevidsthedsformer, som havde udviklet sig i landbokulturen.

Bønder og andelslandmænd

"Det er ikke en betingelse for at drive landbrug, at der findes bønder," hedder det et sted i den engelske forfatter og kunsthistoriker John Bergers bog om bondekultur fra 1979, der på dansk udkom under titlen *Svinets jord* (1983). Bogen er en skildring af indtryk og inspirationer, som Berger fik under ophold blandt franske bjergbønder, men det bliver hos Berger til mere globale og historiske karakteristikker af grundlæggende træk ved bønders livsform. Den traditionelle bondes erfaringsverden er formet af generationers slid for føden og dannet af en overlevelseskamp. Hans levemåde er indstillet på et socialt sammenhold og på deling af vilkårene i en tilværelsessituation præget af materiel knaphed. For bonden er arbejdet tilværelsens egentlige mening, hans højeste mål er at overleve ved hjælp af sin arbejdsomhed. I hans forståelse af livet og dets mening indgår der næppe forestillinger om en endelig sejr over knapheden. Og dermed heller ikke forestillinger om et historisk slutpunkt for hans virke, der ville indebære et stabilt overskud og en varig sikring af tryghed og velfærd.

Berger mener derfor, at bønders livsopfattelse må adskille sig diametralt fra de forskellige urbane klassers selvforståelse. Både borgerlige, liberale og socialistiske ideologier, som udspringer primært af byklassers livsverden, omfatter lighedsideal, der er indrettet på deling af et overskud, som det samfundsmæssige arbejde tilvejebringer. I disse klassers forventninger og selvforståelse indgår der da en forestilling om en historisk slutsituation med lighed og ret-

færdig fordeling af en materiel overflod. De urbane klasser kæmper politisk for at fordele en samfundsmæssig rigdom. Bønder udgør derimod en klasse af overlever, hvis livsform bindes sammen af den fælles nøjsomheds erfaring og -forventning. Når denne livsform integreres i et regelighedssamfund, så mister den sit grundlag og klassen går under, hævder Berger. Den ophører med at eksistere som en traditionel bondelivsform. Bønderne bliver landmænd.

De franske bjergbønders livsform, som er Bergers eksempel, er stort set feudalt organiseret og adskiller sig på mange måder fra det 20. århundredes danske andelslandmands livsverden. Den overgang fra bondekultur til landmandsliv, som Berger skitserer, er på mange måder dækkende for en udvikling, der fandt sted i dansk landbrug hovedsageligt i løbet af det 19. århundrede. Og forvandlingen fra en livsform baseret på knaphed til en kalkulerende markedsbevidsthed var i én forstand afsluttet i de store strukturomlægnings tid for omkring 130 år siden, da den danske andelslandmand overtog bondens historiske rolle. Det interessante er imidlertid, at andelslandmanden alligevel fastholdt træk af bondekulturen og dens traditionsfæste.

Andelstiden fra 1880 til 1960

Den omlægning af produktionsforholdene, som fandt sted i slutningen af 1800-tallet, betød, at familiebrugsstørrelsen fortsat kunne hævdes og blive dominerende. Selvejerstrukturen gjorde *gården* til kernen i et nuanceret familie- og bedriftsmiljø, der omfattede de fleste sider af tilværelsen. Gårdbruget var stadig centrum for en relativ lukket økonomi, ligesom familieliv, sociale funktioner og forsørgelsesopgaver naturligt kunne hænge sammen med arbejdet i mark, stald og husholdning. Erfaringer og holdninger formidledes fra generation til generation. Og landbrugsarbejdet havde, i modsætning til for eksempel det industrielle lønarbejde, sig selv og sine egne synlige resultater som mål og løn.

Overgangen til forøget husdyrhold dannede desuden baggrund for, at arbejdet i bedriften blev alsidigt samt både fagligt og bevidsthedsmæssigt udfordrende. Man skal for eksempel ikke underkende den intellektuelle udvikling, som krævedes for at få kompliceret sædskifte i markplaner og avlsarbejde med dyrene i det nye landbrug til at lykkes. Arbejdet med afgrøderne og husdyrene kunne opleves som et eksistentielt udviklende livtag og som et personlighedsskabende livsværk, der naturligt lod sig sende i arv fra generation til generation. Et krav om økonomisk vækst og bestandig større teknisk beherskelse sendtes imidlertid også i arv. Avlsarbejdet med dyr og planter egner sig i modsætning til det gamle bondebrugs rytmer for en videnskabeliggørelse. Med udviklingen af rationelle foderplaner, bestemmelsen af mælkenes fedtindhold ved gerberering, brugen af handelsgødning, indlæggelsen af udvalgt sæd ved

Figur 3. Høsten og andet markarbejde krævede et nært samspil mellem mand og hest i det danske landbrug, før den store mekanisering satte ind fra og med cirka 1960. (Kilde: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup).

insemination og så videre, sættes den centrifuge i gang, som formede et højt industrialiseret landbrug. Men det lykkedes i første omgang for bondestanden både at tilpasse sig markedsøkonomiens fordele og samtidig at afgrænse sig fra dens tendenser til at ville underlægge sig alle livsforhold. Andelslandmanden, den ny tids oplyste bonde, organiserede sig som småproducent i et spændingsfelt mellem det traditionelle og det moderne. Hans storhedstid strækker sig fra omkring 1880 til omkring 1960, der også kaldes for andelstiden, hvor hans særlige kultur- og livsform får status og betydning i det danske samfund.

Det var en selvbevidst andelslandmand med politisk, økonomisk og ideologisk indflydelse på alle samfundets anliggender, der kunne entre det 20. århundredes scene. Og denne scene formåede han altså, med sin særligt organiserede livsform i behold, at spille en hovedrolle på frem til 1950'erne. Selv en dybtgående markedskrise som den, der ramte de fleste samfundssektorer og også landbruget meget hårdt i 1930'erne, rystede ikke kernepunkterne i selvforståelsen. Den styrkede måske endda den grundlæggende opfattelse af egen

nødvendighed for nationens overlevelse, for fødevarerne garanterede jo mad på bordet.

En hovedårsag til, at den indre sammenhæng i livsform kunne fastholdes, var selvfølgelig, at en egentlig industrialisering af Danmark udviklede sig relativt langsomt i perioden og sådan, at landbruget stadig dominerede. Dele af industrien voksede netop med udgangspunkt i det landbodominerede forarbejdningsled: andelsslagterier, konservesindustri med videre. Med til billedet hører også husmandslovgivninger, eksempelvis de fra 1919 og 1925, med forordninger om jordudstyknings og billige statslån, der var med til at sætte en bremse for proletariseringstrusler og dermed sikre livsformen. I 1950 udgjorde den egentlige landbrugsbefolkning stadig mere end en million mennesker. Det var en fjerdedel af hele befolkningen. Desuden boede der yderligere henved en million i landdistrikterne, hovedparten af disse var håndværkere, handlende, landsbyskolelærere med mere, der var mere eller mindre direkte afhængige af at levere service til landbrugets folk.

Denne halvdel af den danske befolkning udgjorde et stort netværk, der havde sognet og dets traditionelle livsmønstre som centrum; de virkede som buffer eller et lag af kulturel 'træghed' mellem det traditionelle provinsliv og en moderne urbanitet. Det forstærkedes af, at hverdagslivet i de egentligt bymæssige områder i kraft af kontinuerlig indvandring fra landet også var under indflydelse af andelslandmandens særlige værdier og tænkemåde. Udviklingen i arbejderkulturen i 1920'erne og 30'erne bar præg af påvirkninger fra denne landbosammenhæng. 'Indvandrerne' medbragte sider af sognelivsformen til bykvarteret. Det gjaldt stærkest i de nye stationsbyer og i mindre købstæder, der ofte var hjemsteder for andelsbevægelsens virksomheder, og hvis indbyggere bestod af førstegenerationsindvandrere fra eller med slægtsrelationer til landbruget. På den måde var selveje og sognelivsform væsentlige figurer i dansk mentalitet. Så selv om industrialiseringen voksede og modnedes som virkelighed, så 'forsinkedes' dens gennemslag i bevidsthedsformerne og derfor slog en egentlig urban livsopfattelse meget sent igennem hos store befolkningsgrupper. Landbruget og dets livsformer 'hyttede' sig længe bag denne kulturelle palisade.¹²

Den karakter, afvandringen fra landet havde i århundredets første halvdel, var også med til at fastholde landbrugets selvopfattelse. De, der vandrede til byerne for at blive industriarbejdere eller lavere funktionærer, var ikke selvejerlandmændene eller deres nære familiemedlemmer. Det var derimod hovedsageligt et 'overskud' af arbejdskraft, småfolk, proletariserede unge uden kapitalmulighed. Bevidstheden om dette blandt de toneangivende på landet, de mere velbjegete, var med til at cementere en relativ udbredt, nedvurderende forestilling om, at arbejdere i byen hovedsageligt var mennesker, som ikke

havde evner til at drive det videre. Desuden er der naturligvis modsatrettede økonomiske interesser, som skiller selvejende landmænd og arbejdere, når det eksempelvis gælder lønniveauer ved andelsvirksomhederne. Gennem indvandringen finder der en kontinuerlig påvirkning sted fra landet til byernes arbejder- og funktionærlag, mens landmanden i høj grad sætter ideologiske skotter for en modsat strøm af visse kulturelle påvirkninger.

Livsformen – styrke og svaghed

Det interessante ved landbofolkets selvorganisering som små, familiebaserede producenter i andelsbevægelsen var ikke bare, at man kunne danne og fastholde en særlig betydningsverden og livsform, som kunne holde igennem første halvdel af det 20. århundrede. Men også den måde, det lykkes at danne denne livsverden på, så den fungerede som et midtpunkt for – eller en mediering af – traditionelle og moderne erfaringer. Stærke elementer af gamle bondesæder kom til at fungere i livssammenhængen, mens man samtidig producerede moderne.

Nogle af de afgørende og sammenbindende elementer i landmandens livsform var:

- en *traditionsbevidsthed*, der bandt det enkelte individ både til et net af slægtskabs- og nabolagsrelationer og til en generationskæde

- en *dagsværksideologi*, der skilte ham fra lønarbejderens bevidsthedsform, fordi landmanden ikke tænker arbejde som tid, men som et naturligt virke i et tilbagevendende livtag med årstider og nødvendige gøremål.

- *det hele og sammenhængende liv*, der ikke satte skel mellem familie- og produktionsliv eller mellem arbejde og fritid.

- *nøjsomhed, sparsommelighed og naturalieøkonomi*. Idealet var at 'betale enhver sit' og ikke stifte 'løs' gæld. Man var altid i stand til 'at spænde livremmen ind', hvis det kneb, for man kunne producere mad til sig selv, være selvfor-synende, og ellers kunne man bytte sig til resten i vanskelige perioder.

- *underspil*. Som en afledt effekt af tilværelsesformen i små, relativt aflukkede sognefællesskaber stak man ikke for højt op. Nu skal man ikke forveksle underspil med beskedenhed, for den, der har 'råd' til at underspille, kender nok sit eget værd og behøver derfor ikke overdrivelsen.

- *nyttefordringen*, der rummer idealet om, at alle handlinger og gøremål tjener nyttige eller praktiske formål.

De opregnede karakteristika ved andelslandmandens livsform formede til-sammen hans nyttige, jævne og virksomme omgang med tilværelsen og dens fordringer. Således var der en række træk, der svarer til dem, John Berger finder hos de traditionelle, overvejende feudalt organiserede bønder. Disse tra-ditionsbærende træk var ikke enerådende i den danske andelslandmands livs-

form. Han 'tænkte' samtidig moderne, producerede moderne, fordi han måtte indrette sig på de internationale markedsmekanismers krav, og derfor har de nævnte elementer måske snarere været stabiliserende konventioner end egentligt konstituerende sider.

Det lykkedes for andelslandmanden at fastholde denne livsverden som en slags bastion mod en gennemgribende kapitalisering og mod mere moderne livsformer, *præcis så længe, han kunne opretholde sin afgrænsning*. For han havde kun i ringe grad et kritisk forhold til det moderne. Det skal forstås på den måde, at landmanden tolkede sit liv i forhold til en relativ afgrænset symbolkreds med udspring i netop den praktiske verden. Derfor afviste han uden videre det, der lå udenfor. Man kunne med et spil på det tidligere citerede af Knud Sørensen sige, at hvor bondekulturens tegn- og symbolverden havde sin styrke og svaghed i at være bundet til én meget konkret og stofflig livsverden, dér viste industrikulturens tegn- og symbolverden sin større styrke ved at være grænseløs og grænsesprængende.

Udviklingen var for landmanden en næsten skæbneagtig størrelse, der opererede udenfor ham selv og hans verden. Hans egen verden udgjorde derfor kun i ringe grad en kritisk platform mod den. Den var snarere en skalmur, som afskærmede og opretholdt den tavshed, der udspringer af forestillingen om, at tingenes tilstand og foranderlighed under udviklingens lov vel ikke kan være stort anderledes. Faktisk udhuledes livsformen langsomt, men sikkert i løbet af første halvdel af dette århundrede.

Det informelle system bryder sammen

I slutningen af 50'erne vippede den nationaløkonomiske balance fra landbruget til industrierhvervene, og samtidig voksede serviceerhvervene. Lige så afgørende var det for udviklingen, at et traditionelt nationalt baseret kultursyn, der havde sine rødder i 1800-tallets folkelige forståelsesformer og bevægelser, og som var båret primært af andels- og højskolebevægelserne, nu blev afløst af et mere urbant og internationalt.

Der kom store pengemængder og et større udbud af forbrugsvarer i omløb. Og med pengerigeligheden dannede velstandssamfundet et modbillede til landbokulturens nøjsomhed og sparsommelighed. Samtidig spillede staten og det offentlige stadigt større roller i samfundslivet og for den enkelte. En række socialiserings- og forsørgelsesfunktioner samt planlægningsopgaver blev overtaget af centrale, offentlige instanser. Det betød, at landbotilværelsen tømtes for funktioner, og at sognelivets traditionelle selvrådighed opløstes.

Afvandringen af arbejdskraft fra land- til byerhverv tog fart i årene fra 1950 til 1970.¹³ 'Afvandringen' skete ofte uden geografisk flytning og som en langstrakt proces, for man tog typisk (industri)arbejde uden for ejendommen og

blev altså pendler, mens landbrugsbedriften afvikledes over en årrække. Denne form for omlægning af tilværelsen praktiseredes især i de egne, hvor større virksomheder blev grundlagt og ekspanderede stærkt i de år i de traditionelle landdistrikter.

Der var vækst i industrien i de år, men i de større byer var det først og fremmest serviceerhverv, der opsugede arbejdskraft, eksempelvis de titusinder af kvinder som var nye på arbejdsmarkedet. Væksten i nye industrielle arbejdspladser var størst ude i landdistrikterne. Det var virksomheder i mindre stationsbyer eller andre mellembyer, der fik vokseværk med etablering af jobs i tusindtal: det gælder Lego i Billund, HTH i Ølgod, Brdr. Gram i Vojens, Danfoss i Nordborg, Lindø-værftet i Munkebo, Gulf Raffinaderiet på Stignæs, Carmen Curlers i Kalundborg, Grundfos i Bjerringbro, Grindstedværket, Bang & Olufsen i Struer samt en række tekstilvirksomheder i Herning, Brande og Ikast.

Denne ekspanderende industri udenfor de 'gamle' byer og traditionelle købstæder opsugede arbejdskraften og medvirkede stærkt til det økonomiske fundament under den danske velstand. I kraft af sine lønudbetalinger formidlede de nye arbejdspladser i mellembyerne en hidtil uset pengestrøm til landboerne. De nye virksomheder rekrutterede medarbejdere blandt husmænd, bønder, hidtil medhjælpende hustruer og småhåndværkere. Disse kunne blive boende på deres landbrug og var faktisk ofte nødt til det, fordi lovgivningen besværliggjorde nedlæggelse af brug og frasalg af jord. Men bevidsthedsmæssigt 'afvandrede' de.

Den traditionelle landbo- eller sognekultur opløstes hastigt i den integrerende bevægelse mellem moderne bylivsnormer og traditionelt provinsliv. Hvor landbokulturen havde baseret sig på livsforms-elementer som *nøjsomhed*, *stedbundethed*, *traditionsbevidsthed* og *nyttefordringer*, så rejste velstandssamfundet et spejl med andre normer, som greb fat i en række underliggende behov og ønsker i landbosamfundet. Drømmen, om at rejse fra de snærende lokalsamfund, om at uddanne sig ud af det trange miljø har eksisteret længe på landet. Folkehøjskolernes virksomhed levede især tidligere af den samme længsel mod viden. Men drømmen havde hidtil været forholdsvis tavs. Det var jo næsten ikke muligt. Den havde levet som en underkuet forestillingsverden hos mange. Nu blev den en reel mulighed. Det var landboudommen, der nu i større målestok orienterede sig mod byens bedre lønniveauer og de nye muligheder for uddannelse. Men også midaldrende ægtepar på mindre rentable småbrug så muligheden. Og det skete i etaper for den enkelte familie, først tog den ene af ægtefællerne halvtidsjob, et par år senere heltids, så fulgte den anden efter.

En folkevandring rullede som en række af forskydninger. Det var især blandt generationen af landbofødte fra omkring 1920 til omkring 1950, at mange nu skiftede til industriens arbejdspladser. Deres børn fik realeksamen, siden

studentereksamen og videregående uddannelse, og de vandrede således mod karrierer i den offentlige sektor. Mens en række erfaringer hidtil havde kunnet formidles fra generation til generation, opstod der nu brud. For tusindvis af familier blev situationen den, at bedsteforældrene repræsenterede landbruget, forældrene var rykket til industrielt lønarbejde, mens deres børn fik videregående og teoretiske uddannelser. En kæde af kultur- og erfaringsformidling var brudt.

Den centrale periferi: Byen rykker på landet

Der har tidligere været store befolkningsmæssige sivninger fra land til by. Det særlige ved situationen fra omkring 1960 var, at det nu snarere var byen, der rykkede ud på landet end omvendt. Der var i al fald tale om frem-og-tilbagevandring, en pendling mellem bosted i landdistriktet og fjernere beliggende arbejdsplads. Det var den relative billiggørelse af bilen, den større disponible pengemængde samt ændrede normer, der skabte forudsætningen. Når de, der afvandrede, ikke i absolut forstand forlod lokalområdet, for de blev som sagt ofte boende på ejendommen, kom de til at virke som formidlere af holdninger og normer fra industriarbejdspladsen.

Derfor skete opbruddet fra det traditionelle hurtigt og voldsomt. Processen gik videre. De unge landbofødte, der nu blev de vellønnede i industri eller service, etablerede sig i nyopførte parcelhuse. Velstandssamfundet tilbød en ny form for anonymitet i disse nye parcel- og typehusområder, der som ringe af forstadsmiljøer begyndte at omkranse de egentlige bydannelser og landsbykerner. Disse hastigt voksende ringe dannede et 'bybryn', en central periferi om de gamle kerner, et nyt bo- og levemiljø i zonen mellem land og by.¹⁴

De moderne livsnormer blev dominerende på land og i by i løbet af en halv generations tid. Og med velstandens normer forankrede i bevidstheden hos de fleste var landbokulturens storhedstid omme. Den var stærk så længe, der ikke var egentlige alternativer for den enkelte. Sognelivsformen dannede rammen om relativt bundne fællesskaber. Det modernes indtog betød frisættelse og mobilitet for den enkelte og dermed et opbrud. Den tilsvarende bevægelse skete i de traditionelle byområder, især i arbejderkvarterer, hvor de traditionelle bindinger til bestemte kvarterer med særlige kulturelle livsformer blev revet over. Arbejderen flyttede fra midtbyerne ud til lys, luft og pæne fortove i disse nye omegnernes typehusbebyggelser med sirlige haver og hække. I dette nye livsrum mødtes by og land på en ny måde, nemlig i en slags tredje form, der hverken var det ene eller det andet. De mødtes som fælles repræsentanter for et folk, der så at sige starter "forfra på den bare mark". De havde måske kulturelle traditioner i kufferten, men det var nu en stort set ugyldiggjort, ubrugelig bagage. Her var ingen fælles livsform. Alle var nybyggere og fraflyttere.

Figur 4. Den lille, grå Ferguson med såkaldt kraftoverføring og hydraulisk ophæng er blevet et symbol på den store forvandling i dansk landbrug i årtierne efter 2. verdenskrig. (Kilde: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup).

Det er ikke mærkeligt, at folk fulgte de nye tiders muligheder. Den række af omkostninger, som opbruddet fik for livsformerne, var relativt usynlige i samtiden, mens de senere begyndte at aftegne sig i udviklingens bakspejl. I det forholdsvis lukkede og selvberørende sogneliv var man på godt og ondt udleveret til dets sociale fællesskab med de fleste sider af ens tilværelse, simpelthen fordi de tilgængelige former for opfyldelse af behov, service, afgørelse af tvister med videre var samlet her. Derfor var landboen afhængig af fællesskabet og dets normer; det enkelte individ kunne vanskeligt unddrage sig at have en betydning i det eller være medansvarlig for det. Det jævne hverdagsliv, som på den måde har udfoldet sig i århundreder, har spillet en ret anonym rolle i et større samfundsmæssigt perspektiv. Men det enkelte individs tilværelse i sognekulturen har ikke været oplevet som anonymt. Tværtimod har tilværelsen formet sig i en kendthed og fortrolighed med omgivelserne, i en nøje viden om livsreglerne i det sociale rum og navnlig under fællesskabets nøje, undertiden behårde kontrol.

Under urbaniseringsprocessen blev en række informelle netværk, der støttede og kontrollerede det enkelte menneske i fællesskabet, revet op. Det sociale net var usynligt i den forstand, at det ikke var institutionelt, men samtidigt særdeles synligt i det lokale rum, fordi det knyttede sig til personer og deres rangorden, slægtsmæssige tilknytning med videre. Et sådant uformelt netværk fungerer i et socialt rum, hvor de fleste deler en række grundlæggende erfaringer. Derfor er det sociale system, den sociale udveksling, anderledes i et nybygget parcelhusområde, hvor de fleste er pendlere og tilflyttere. I nybyggerområderne isoleredes kernefamilien om sig selv, mens den omvendt i de traditionelle lokalmiljøer var tvunget til at fungere i et rum af slægtskabs- og nabolagsrelationer.¹⁵ Som en konsekvens af de ændrede bosætningsmønstre og sociale net opløstes en række moral- og værdiopfattelser, der tidligere var selvindlysende og dermed oftest uudtalte. Groft sagt, flyttes tilværelsens mål og meninger ligesom medansvaret for det samlede sociale liv fra et lukket fællesskabs fordomme til den enkeltes egne valg. En anden konsekvens af urbaniseringsprocessen var, at den relativt lukkede lokaløkonomi sprængtes. Der skete en større adskillelse mellem det produktive og det rekreative liv. Virksomheder flyttedes bort fra boligområder – eller omvendt – og landbrugere, småhåndværkere og småhandelnde forsvandt. Det økonomiske kredsløb, som karakteriserede de traditionelle lokalmiljøer, blev brudt og erstattet af pendling.

De 'gamle' lokalkulturer var bundet sammen af nødvendighed og af en lav social mobilitet. En række meget forskellige funktioner skulle varetages lokalt; derfor var der mange forskellige kompetencer tilstede. Desuden var der en lang række både traditionelle, materielle og praktiske omstændigheder, som gjorde at de fleste familier stadig bosatte sig i det lokalområde, hvor i hvert fald én af dem var født og opvokset. Det gav en vis kontinuitet. I de nye livsrum, forstæderne, er allokeringen ganske anderledes, primært fordi de nye kvarterer som regel er bygget i en etape med relativt ens udstyrede huse. Indflytterne er dermed som regel – alt andet lige – i samme alders- og indkomstgruppe. Boligsmag, økonomisk formåen, uddannelsesgrad og sociale ambitioner bestemmer derfor i nogen grad på forhånd, hvem der slår sig ned her. De nye parcelhusforstæder, som blev helt dominerende som livsrum fra og med 1960, har derfor et helt andet præg end de gamle, groede landsbyer. Forstæderne udgør et spring i bosættelsesnormer, både for arbejdere fra de gamle midtbyer og for de, som vandrede ind fra landområderne.

Hverdagsliv og nye rytmer

Store ændringer i hverdagslivet og dets mønstre på landet var med til at formidle et spring. En række tekniske 'revolutioner' ændrede tilværelsen og medvirkede til at gøre den mere urbant orienteret. Forfatteren Arthur Krasilnikoff

Figur 5: Mekaniseringen betød voldsom effektivisering i landbruget, ligesom det skabte en betydelig vækst i produktionen for en række industrier, der fremstillede landbrugsmaskiner. Her er det en selvkørende Dronningborg mejetærsker. Dronningborg fabrikkerne blev grundlagt i 1894 ved Dronningborg Mølle uden for Randers af N. Kristian Nielsen og videreført af hans søn, I. Damgaard Nielsen. I dag er virksomheden ejet af et amerikansk firma. (Kilde: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup).

har for eksempel et sted i romanen *Som landet ligger* (1983) skildret, hvad etableringen af et nymodens frysehus til opbevaring af daglige madvarer i landsbyen betød: de traditionelle slagtegilder ophørte. Og dermed et stykke socialt liv. Nu gav det ikke længere mening med årstidsbestemte frådserier i ferskt kød. Og landbrugere er praktiske mennesker, der vurderer og handler ud fra et nyttesynspunkt.

Traktoren kom til og brød forholdet mellem mand og dyr, for hesten havde været landmandens stolthed, arbejdsfælle og produktionsnerve. Med slagtningen af den til fordel for den grå Ferguson begyndte et mere pragmatisk forhold til dyrehold at sætte sig igennem. Asfalteringen af alle kommuneveje, automatiseringen af telefoncentraler, ophøret af de småhandlendes salgsruter rundt på gårdene og effektive tankvognes overtagelse af de gamle mælkeruter betød, at de små samfund mistede nogle vigtige instanser, som var med til at formidle

Figur 6. Kalørgården, der her er fotograferet af Sylvest Jensen i 1957, lå vest for Odense med sin stolte hovedbygning, haveanlæg, avls- og staldbygninger. I dag ligger resterne af gårdanlægget som en reminiscens dybt inde i Odenses system af forstæder.

og sammenbinde det lokale. Samtidig blev der færre mennesker på landet. En begyndende opløsning af nødvendighedens netværk satte ind. Grundlaget for pendlingen mellem soveby og arbejde skabtes ved bilernes udbredelse og industriernes udflytning. De hårde hvidevarers (køleskabe, frysebokse, vaskemaskiner) billiggørelse medførte, at kostvaner og arbejdsgange forvandlede sig. I første omgang kunne hushjælpen spares med endnu en brik til den sociale isolering af familien på landet til følge, i næste omgang kunne landhusmoderen selv blive sat fri til lønarbejde uden for hjemmet. Der kom varmt vand i hanerne med etablering af centralvarme i de fleste landbohjem. Det blev herefter almindeligt at gå i bad op til flere gange om ugen. Den særlige lugt af bonde blev derved fortrængt og erstattet af mere 'urbane' deodorant-dufte. Det må have betydet noget for kropsopfattelsen, at det arbejdende menneskes 'adelsmærke', svedlugten, nu blev gjort til tabu. Det moderne toiletsystem, vandkloset med træk-og-slip, forandrede forholdet til "lort". Det var en forfinelse af sæder og

skik og et statusmærke, at man nu sendte 12-14 liter vand igennem et kompliceret rørsystem efter hvert toiletbesøg i stedet for at "skide" ude bag køerne.¹⁶

TV forandrede tidsrytmerne. Der blev mange steder sat et punktum for dagsværket med nyhedsudsendelse klokken 20.00. Inden dette tidspunkt måtte man være vasket og omklædt, så man kunne tage plads i den fine stue, for her blev apparatet ofte placeret, og de fleste steder var der tradition for, at man kun kom i den fine stue med sit 'pæne' tøj på. TV-apparatets tilstedeværelse i stuen var med til at ændre stuens møblering. Det lave sofabord vandt indpas, så man kunne se fjernsyn henover kaffen.¹⁷ Desuden var fjernsynets formidling af et urbant gennemsnitsdansk ødelæggende for lokaldialekterne. Byens 'fine' normer brød igennem, som noget man nødvendigvis måtte tilegne sig. De havde altid været 'fine', nu trængte de sig uafviseligt på, for børnene blev belært om at snakke 'ordentligt' i skolen.

Urbaniseringen af hjemmene i form af ting og vaner var vel ikke noget nyt? Nej! Men disse nye interiører vandt indpas i landbohjemmene i højt tempo i 1960'erne. Det dokumenteres blandt andet i Danmarks Statistiks hæfte, *Danmark i 30 år. Statistisk oversigt 1958-1988* (1990). Tingene og den brugende omgang med dem i hverdagslivet var i høj grad med til at formidle et spring. Livsrummene forvandlede sig for dem, der blev tilbage på landet, mens tusinder mere eller mindre konkret vandrede til byerne. Tilværelsen blev også på landet urbant og mere internationalt orienteret. Forskellen mellem land og by ophørte i grunden med at bestå.

Den sociale geografi i storkommuner og strukturreformer

Vi startede på memory lane, hjemme i forsamlingshuset! Det lokale forsamlingshus er som regel groet i og af det lokale liv i den lille by, det lille samfund, landsbyen, og her findes det stadig i Udkants-Danmark'.¹⁸ Forsamlingshusene indgik især tidligere centralt i den sociale kapital som en væsentlig komponent i den lim, der fik det lokale livsmønster til at hænge sammen. Endnu i 1950'erne og 60'erne indgik de mange landsbyer og lokale miljøer i noget, man kunne kalde et egnsystem og en lokal nabolagsøkologi.¹⁹ Det begyndte med gårdene og landsbyen, som var 'verdens midte' set med de lokales blikke, og som udgjorde et nabolag med særlige sociale koder og med udveksling af social erfaring. Her udgjorde forsamlingshuset sammen med kirken, landsbyskolen, de lokale foreninger, Brugsen, andre lokale forretninger, håndværkere og så videre 'institutioner', som forankrede og bandt nabolaget sammen. Dette lokale nabolag stod i et bestemt udvekslingsforhold til stationsbyen, der kunne kaldes 'halvnær'. Her fandtes mejeriet og eventuelt slagteriet ofte sammen med butikker, som var for store til landsbyerne, der til gengæld var hjemsted for de daglige og nære kontaktbutikker. Landsbyen var det nære, stationsbyen med –

i sagens natur – stationen med dens udblik og potentielle kontakt til en større verden var til gengæld halvnær. Stationsbyerne var stadig en del af landbrugets domæne, men ikke dér, hvor man kom dagligt. Lidt fjernere fandt man ofte købstaden, hvor advokater, læger, tandlæger, real- og statsskole befandt sig, og hvor der kunne købes mere specielle varer, lidt finere tøj med videre. Købstæderne kunne virke mere fremmede for landbofamilierne end stationsbyerne, for her boede et borgerskab, hvis koder, vaner og sprog var et andet end bøndernes. Lidt fjernere, sådan mentalt set, befandt den regionale hovedby sig, som den fjernere del af den regionale administration.

Et eksempel på dette 'system' kunne være mit eget hjemsovn, hvor landsbyen Grimstrup udgjorde nær-service stedet tæt på vores verdens midte, altså vores gård og dermed hjemstavn. Hjemme fra gården var der vel 11 kilometer til stationsbyen Bramming, mens købstaden Varde lå 12 kilometer borte i en anden retning, men mentalt set var der betydeligt længere. Her handlede vi i manufaktur- og isenkramforretninger og ikke bare "vår op' i æ' brugs", for i købstaden var vi omklædt i søndagsklæder til lejligheden. Her var jo både fortove og fine folk! Længere borte, ikke som geografisk, men som mental afstand, lå den regionale hovedby Esbjerg, som vi kun meget sjældent besøgte. Den var af en anden slags, en anden verden, syntes vi.

Dette uformelle 'system' balancerede i mange årtier med service på mange niveauer og hvilede på det faktum, at halvdelen af Danmarks befolkning boede på landet. De levede af landbruget og af de mange lokale servicefunktioner og håndværk, der knyttede sig til landbruget, levede sekundært af landbruget, som var det altdominerende erhverv. Det 'system' er brudt ned. Landbruget er stadig et stort erhverv i økonomisk forstand, men det opretholder ikke længere et kulturelt landskab. Det er ikke længere centrum for en social og kulturel kapital. Den deroute satte ind for alvor fra og med 1960'erne, men mange hundrede småbyer og mellembyer, herunder ikke mindst stationsbyer, fik et boost eller løft fra uventet kant.

I 1970 fik en række mindre byer ude i landområderne nemlig en ny betydning, fordi de blev lokale centre i de såkaldte storkommuner, som blev til ved loven om den kommunale struktur, som trådte i kraft den 1. april 1970. En lang række små mellembyer som Aarup, Langeskov, Ryslinge, Holsted, Gørding, Vejle, Høng, Tølløse og hvad de nu hedder alle sammen, blev således 'hovedsteder' i det nye storkommunale landskab, hvor en forvaltning blev bygget op, som skulle håndtere kildeskat, bistandslov, zonebestemmelser, planlove og meget andet, der kaldte på langt større administration end hidtil set på kommunalt eller amtskommunalt niveau. Velfærdssamfundet foldede sine vinger ud både i de større byer og ude i landdistrikterne. Det gav byggeri og ansættelser til mange, som befolkede og dermed konsoliderede de mindre mellembyer, der nu

var små hovedbyer, som dels ansatte kæmnere, skattefolk og andet uddannet personale, der med deres faste løn var gode skatteydere. Dels byggedes der rådhus til de nye administrative funktioner og store, prestigebetonede idrætshaller, så man kunne få øje på storkommunens velvilje over for sin befolkning. Storkommunerne og det amtskommunale system, der afløste den gamle sogneordning på landet, boostede landdistrikterne og kompenserede stærkt for tabet af landbrugsarbejdspladser.

Denne lokale guldperiode sluttede imidlertid brat i 2007, da den såkaldte Strukturreform trådte i kraft med nedlæggelse af amterne samt af de 275 primærkommuner, der nu blev til 98 nye, meget større kommuner. De nye kommunale landskaber er udtryk for en af de betydeligste, regionale centraliseringer, der nogensinde har fundet sted. Den regionale hovedby, der under storkommunerne kun havde sin del af en udstrakt administration, blev nu et absolut centrum for al kommunal og regional administration. Det betød et kolossalt funktionstab og et dræn i mellembyerne, som i forvejen var funktionsmæssigt udhulede. I dag er det ikke bare landmændene, der er kulturelt hjemløse i landskabet. Det er de små og mellemstore provinsbyers handlende og service også, så det kontinuum, der tidligere eksisterede fra gårdene over de små byer og gav en følelse af sammenhæng og orden, er nu erstattet af udtømning og følelse af tab.

Afslutning

De såkaldte udkanter af Danmark, områder med afvandring og en lavere økonomisk vækst end gennemsnittet, blev ikke skabt ved et hokus pokus i forgårs, skønt en beslutning som loven om Strukturreformer i 2007 medvirkede til at problemet eskalerede voldsomt. Det er dog en lang, historisk sammenhæng eller mangel på samme, der har skabt og uddybet en nu tydelig skævvridning mellem byer i vækst og landdistrikter i stilstand. Det er den historie, jeg i det foregående har søgt at skildre som en ydre, geografisk landskabsmæssig historie og som en indre bevidsthistorisk omkalfatring. Andelslandbruget og dets mange institutioner skabte ikke bare erhvervmæssig udvikling og gode levevilkår i landdistrikterne. Det skabte også forudsætningen for livsformer og kulturelle organisationer, der blev båret af selvfølelse og stolthed. Andelslandbruget opløstes imidlertid forholdsvis hurtigt og forholdsvis brutalt i årene omkring 1960. Til gengæld blev velstandssamfundet og dets moderne administrative enheder i form af for eksempel storkommunerne en slags 'redning', fordi den nye administration sendte i hundredevis af nye arbejdspladser ud i provinsen. I øvrigt sammen med en stor industrialiseringsbølge i nogle mellembyer, hvor virksomheder som Danfoss, Grundfos, Lego, HTH, Brdr. Gram med mange flere sugede arbejdskraft op og satte penge og forbrugsmuligheder i omløb ude på landet.

Det gamle andelssystem, der bestod som en balance mellem gårde, landsbyer og mellembyer, blev således i nogen grad erstattet eller opretholdt et stykke tid. Dermed blev en række tankeformer, værdier og holdninger, der var vokset i andelslandbrugssamfundet også mere eller mindre opretholdt i landdistrikterne. Med den såkaldte Strukturreform, der sammenlagde 275 primærkommuner til 98 kommuner, blev det imidlertid tydeligt, at den gamle balance mellem land og by for længst var udhulet. Med det latente tab af en række arbejdspladser, som knyttede sig til den lokale administration, blev manglen på bæredygtighed stillet til skue mange steder. Strukturreformen var medvirkende årsag, men også en slags virkning, for afvandringen fra landbruget og landsbyerne var fremskreden. Den havde mange af de lokale virksomheder været med til at op-suge, men nu begyndte de at outsource samtidig med stærk effektivisering, så arbejdspladser forsvandt i stor hast. Midt i alt det står imidlertid en stærk bevidsthedsdannelse, der ikke har flyttet sig så hurtigt som den teknisk-urbane udvikling. Kultur er også fastholdelse af værdier. Landbokulturen – også den moderne – rummer den lange, seje historie, som i dag danner sære politiske blindgyder i bevidsthedsdannelsens provins. Det er, hvad jeg håber, min artikel har bidraget til at belyse!

Noter

- 1 Afsnittet indgår i en lidt anden udformning i Frandsen & Wøllekær, 2014, s. 114-118.
- 2 Flere af landets folkehøjskoler blev opført efter en grundplan, hvor Thors hammer er synlig. Det gælder eksempelvis Vallekilde Højskole i Odsherred og Vestbirk ved Horsens, som på den måde sendte en hilsen til Grundtvigs og den grundtvigske bevægelses hyldest til nordisk mytologi og dens fortælling om kampen mellem aserne og jætterne, mellem det gode og det onde.
- 3 Forsamlingshuset i Grimstrup er for nylig bygget om og blevet kraftigt moderniseret, så den her skildrede indretning gælder ikke mere.
- 4 Korsgaard, Kbh., 1997.
- 5 Jeg har udviklet og behandlet begrebet om 'mellembyer', der hverken er landsbyer eller centerbyer, men afgørende for en engang eksisterende sammenhæng, blandt andet i Frandsen & Wøllekær, s. 116-119.
- 6 Sørensen, 2007, s. 217.
- 7 Tillægget "Landbrug". Jysk Fynske Medier, april 2015. Kilder: Landbrug & Fødevarer samt Danmarks Statistik.
- 8 Frandsen & Wøllekær, Odense 2014.
- 9 Aner, 2013, s. 216-224 og Thuesen, 2013, 225-230.

- 10 Den store historie om andelslandbruget og dets betydning er fortalt mange gange eksempelvis i Claus Bjørn (red.) *Det danske landbrugs historie*, I-IV. Odense 1988. Senest har Ove Korsgaard skildret udviklingen i sin kulturhistoriske erindringsbog *Solskin for det sorte muld*. Kbh., 2013.
- 11 "I virkeligheden drejer det sig jo ikke om "provins"" , *Kritik*, 56. Kbh. 1981, s. 62.
- 12 Zenius, 1989, s. 126-128.
Helmer Pedersen, 1988, s. 312 ff.
Østergaard, 1988, s. 317-371.
- 13 Nissen, 1991, s. 34-37.
- 14 Frandsen med flere, 1994.
- 15 Se for eksempel Bech-Danielsen m.fl., 2004.
- 16 Den såkaldte Marshallhjælp spillede en stor rolle for mekaniseringen i landbruget. De eksempelvis Frost, 2011, s. 51-93.
- 17 Frandsen, 2011, s. 155-171.
- 18 Der er i dag omkring 850 forsamlingshuse registreret i Danmark ifølge Forening af danske forsamlingshuses opgørelse i 2014.
- 19 Frandsen, 1994.

Litteratur:

- Aner, Louise Glerup: "Den grænseløse by. Når københavnere flytter på landet". I Gunnar Lind Haase Svendsen (red.): *Livsvilkår og udviklingsmuligheder på landet*. Odense 2013, s. 216-224.
- Bech-Danielsen, Claus m.fl.: *Urban Lifescape. Space Lifestyle Consumption*. Aalborg 2004.
- Berger, John: *Svinets jord* (Pig Earth, London 1979). Århus 1983.
- Bjørn, Claus m.fl.: *Det danske landbrugs historie*, bd. 3, 1810-1914. Odense 1988.
- Böss, Michael (red.): *Folkestyrets rugekasser: Frivillige foreninger og folkestyre*. Aarhus 2014.
- Casey, Edward S.: *The Fate of Place. A Philosophical History*. Berkeley/Los Angeles 1997.
- Christiansen, Palle Ove: *En livsform på tvangsauktion?* København 1982.
- Dahl, Henrik: *Den usynlige verden*. København 2008.
- Dragsbo, Peter & Helle Ravn: *Jeg en gård mig bygge vil: Der skal være have til*. Odense 2001.
- Fossat, Sissel Bjerrum (red.): "Mekaniseringen af landbruget – mekanikplever og djævelskab eller det moderne landbrugs fremtid? Om de danske landbrugsstudierejser til USA under Marshallhjælpens tekniske bistand". I Nils

- Arne Sørensen: *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970.*
- Frandsen, Johs. Nørregaard: "Da landbolivet blev en by i provinsen". I: *Folk og Kultur*, 1991, s. 33-59.
- Frandsen, Johs. Nørregaard m. fl.: *Den centrale periferi.* Aarhus 1994.
- Frandsen, Johs. Nørregaard: "Brede gårde, store haver spredte på din muld: Essay om selvforståelse i landbokulturen 1950-2002". *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift 2001: 2.*
- Frandsen, Johs. Nørregaard m. fl.: *Dansk landbrug set fra luften.* Aarhus 2004.
- Frandsen, Johs. Nørregaard & Johnny Wøllekær: *Forsamlingshuse er dansk kulturarv.* Odense 2014.
- Frandsen, Johs. Nørregaard: "Grimstrup on my mind". *Fra Ribe Amt 2008.* Historisk Samfund for Ribe Amt. Esbjerg 2008, s. 95-112.
- Jensen, Bent og Knud Sørensen (red.): *En ny tids bonde.* København 1988.
- Korsgaard, Ove: *Kampen om lyset: Dansk voksenoplysning gennem 500 år.* København 1997.
- Korsgaard, Ove: *Solskib for det sorte muld.* København 2013.
- Nellemann, George (red.): *Dagligliv i Danmark i vor tid*, bind 1-2. København 1989.
- Pedersen, Erik Helmer: *Det danske landbrugs historie*, bind 4, 1914-1988. København 1988.
- Simonsen, Dorte Gert & Iben Vyff (red.): *Amerika og det gode liv 1950-70.* Odense 2011.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase & Hanne Tanvig (red.). *Landvindinger: Landdistriktsforskning og -perspektiver.* Odense 2007.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (red.). *Livsvilkår og udviklingsmuligheder på landet: Viden, cases, teorier.* Odense 2013.
- Sørensen, Jens Smærup Sørensen: *Byggeri.* Viborg 1973.
- Sørensen, Jens Smærup Sørensen: *Mærkedage.* København 2007.
- Sørensen, Knud: *Danmark mellem land og by.* København 1988.
- Sørensen, Nils Arne (red.). *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970.* Odense 2011.
- Thuesen, Annette Aagaard: "Luft omkring dig. Om tilflytning og institutionel kapacitet i fem danske landsogne". I: Gunnar Lind Haase Svendsen (red.): *Livsvilkår og udviklingsmuligheder på landet.* Odense 2013, s. 225-230.
- Wolf, Eric: *Bønder. En socialantropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling*, (1966). København 1973.

Summary

Cooperative farming and its many institutions created not only commercial development and good general living conditions in Danish rural districts in the years from 1880 to 1960. They also created the basis for lifestyles and cultural organisations that helped to promote self-esteem and pride. Cooperative farming, however, declined relatively quickly in the years after around 1960.

The article 'Rural culture from its heyday in the 1950s to the welfare society, municipal reforms and a peripheral position' portrays how farming culture or rural culture came to be challenged when the modern society of abundance and welfare developed after around 1960. Local life in the villages was influenced by competition from the towns, with their higher wages. A culture very much based on independence and self-support lost its sustainability and the farming culture its status. The old rural parishes were worn threadbare, so that which had once been the centre of Denmark now became 'Udkantsdanmark' – 'Fringe Denmark' – as it is condescendingly called.

The article contains an analysis and characterisation of this history, of how life in the countryside changed from being something central to, and representative of, Danish values, self-understanding and national culture into so-called economic, cultural and social 'fringes' or peripheries. It also contains a description of the influence the two municipal reforms of 1970 and 2007 have had on the development – or phasing out – of so-called outer areas and on a number of medium-sized towns in particular. The reform of 1970 gave a number of provincial market towns with a railway station the status of municipal 'main towns', where an administration and other local facilities were established. With the next municipal reform, the so-called structural reform of 2007, these local administrative centres, however, became superfluous. This has had serious consequences for many of these medium-sized towns and their surrounding areas.

Forfatterpræsentation

Johs. Nørregaard Frandsen, cand. phil., professor ved Institut for Kulturvidenskaber ved Syddansk Universitet og leder af H.C. Andersen Centret. Har skrevet, medfattet og redigeret en lang række bøger og artikler i danske og internationale tidsskrifter om landbokultur, byudvikling, folkeoplysning, kulturturisme samt om dansk og nordisk litteratur. Senest bøger sammen med L. Kryger: *Fra H.C. Andersens magiske kuffert*. 2013. Sammen med J. Wøllekær: *Forsamlingshuse er dansk kulturarv*, 2014. Sammen med T.G. Jeppesen og Sun Jian: *Hans Christian Andersen in China*. 2014. På vej er monografien *Som dybest brønd*. Jeppe Aakjærs lyrik.

John V. Jensen

“vil man målet, må man også ville midlerne”

– eller ekspropriationen af Eventyrets Land

I årene 1964 til 1970 foregik en omfattende ekspropriation af en lang række private landbrug, beboelseshuse og fritidsboliger for at give plads til en udvidelse af det militære øvelsesterræn ved Oksbøl. Denne artikel undersøger, hvorfor Folketinget valgte at sidde de lokale protester overhørig og dermed tilsidesætte mere end 100 lodsejeres grundlovssikrede ejendomsret til fordel for almenvellet.

Indledning

Det er et helt specielt landskab, der møder den, der færdes i området få kilometer vest for den lille sydvestjyske by Oksbøl. Tilsyneladende er der tale om et åbent vestjysk landskab med små spredte husmandssteder, men kommer man husene nærmere, opdager man snart, at det, som ved første øjekast ligner almindelige ejendomme med sprossevinduer, blot er en kulisse. Der drejer sig dog ikke om en almindelig teaterkulisse, men om huse og ejendomme, der engang udgjorde rammerne for familiers dagligliv. Husene er tømt for løsøre, men tages bygningerne i nærmere øjesyn, kan man visse steder stadig fornemme de tidligere køkkener og stuer. Spor af de gamle haver viser sig endnu om foråret ved, at enkelte påskeliljer tålmodigt spirer frem år efter år. Alt sammen er det spor efter det liv, der har udspillet sig i hvert eneste af disse huse.

De spredte bygninger udgør samlet set en del af en større fortælling om en egn, der blev eksproprieret og affolket, fordi Forsvaret havde brug for større øvelsesarealer som en følge af det danske NATO-medlemskab. I Folketingets beslutningsproces spillede økonomiske overvejelser ind, men også det principielle spørgsmål om borgernes grundlovssikrede ejendomsret over for almenvellet, et dilemma, der ikke kun blev adresseret fornuftsmæssigt, men også følelsesmæssigt. De stærkeste følelser kom dog til udtryk i de voldsomme protester fra de berørte landbrugere og sommerhusejere i Aal og Ho-Oksby kommuner. At dømme efter historikeren Niels Kayser Nielsen (1949-2012) led de da også en voldsom uret. Han har i sin inspirerende bog *Steder i Europa* fra 2005 karakteriseret ekspropriationen således:

“[Ekspropriationen af] Eventyrets Land viser ikke kun en ualmindelig kynisk, beregnende og nonchalant adfærd fra den danske stats side. Eks-

propriationen er et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden 2. verdenskrig. Alene af den grund fortjener sagen belysning.”²¹

I det følgende skal det derfor undersøges, hvorfor politikerne valgte at handle, som de gjorde, og hvorfor det ikke lykkedes modstanderne at ændre beslutningen.

Litteratur og kilder om emnet

Historien om statens ekspropriation af området vest for Oksbøl til det danske forsvar er endnu ikke tilbundsgående udforsket. Der findes ganske vist oversigter og enkelte detailstudier, der fokuserer på udvalgte dele. Emnet har altid delt vandene, og det, der hidtil er skrevet om emnet, har ofte anskuet sagen fra enten Forsvarets side eller med fokus på de mest udholdende modstandere af ekspropriationsplanerne blandt de lokale beboere.

Beskæftiger man sig med emnet, er Lydik Andreas Lehnemanns to bind med titlen *Ekspropriationen af Eventyrets land* fra 1976 og 1977 uomgængelige. Der er tale om en stor kildesamling af avisartikler, skrivelser og breve, der kaster lys over sagen. Andreas Lehnemann (1898-1981) var selv dybt involveret i sagen, og han var den sidste lokale beboer, der forlod sin gård i 1970. For dem, der endnu husker sagen, vil netop Lehnemanns navn være synonym med kampen for hjemmet. Han delte imidlertid vandene, hvorfor nogle så på ham med respekt og anerkendelse, mens andre var uenige i hans stædige modstand. Med de to bind har han over for eftertiden villet kaste lys over det, der efter hans overbevisning var en uretmæssig og uretfærdig handling fra statens side mod ham selv og den øvrige lokalbefolkning. Samlingen indeholder et stort materiale og i hundredevis af udklip og breve fra sagen, men er ikke fuldstændig.

En oversigt over ekspropriationen i Aal og Oksby kommuner er desuden givet i bogen *Oksbøllejren gennem 50 år*, redigeret af Leif G. Ipsen i 1979. Heri finder man en kortfattet, men informativ gennemgang af sagen. Fokus ligger især hos Forsvaret og dermed også hos staten og Aal kommune, mens lokalbefolkningens kritik ikke fylder meget. En anden vinkel på ekspropriationen finder man i en rapport fra Den Sociale Højskole i Esbjerg fra 1982, hvor emnet er de psykiske og sociale følger, som processen fik for de mennesker, den berørte. Ikke nok med, at processen stod på i 10 år, men efterfølgende måtte de eksproprierede i gang med at skabe sig en ny tilværelse. Rapporten anskuer problematikken fra de eksproprieredes side og er kritisk over for myndighedernes håndtering af sagen. Det kommer i interviewene godt frem, hvor følelsesmæssigt kompliceret ekspropriationen var. Rapporten indeholder desuden flere interessante statistiske undersøgelser.

I øvrigt må man konstatere, at litteraturen især har anskuet problemstillingen

fra lokalt hold. Det gælder for eksempel Helle Hestbechs og Lasse Fribergs artikel, "Eksproprieringen af Vejers", der findes i *Mark og Montre*, 2003, hvor forfatterne blandt andet har kortlagt de forskellige grupperinger, som de berørte lodsejere fandt sammen i. Niels Kayser Nielsen har i artiklen "Bemægtigede steder. Ekspropriationen af Eventyrets land", der er trykt i bogen *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*, 2005, dels redegjort for det historiske forløb, dels analyseret lokalbefolkningens incitament for modstanden mod, hvad nogle af dem opfattede som et overgreb mod deres fundamentale demokratiske rettigheder. Kayser Nielsens sympati ligger hos de eksproprierede, men hans artikel lider lidt under, at den i høj grad er baseret på Lehnemanns kildesamling. Emnet er desuden flygtigt berørt i bøgerne *Vejers* og *Blåvand* af Mariann Ploug og Palle Uhd Jepsen.

Yderligere forefindes på det lokalhistoriske arkiv i Oksbøl en del materiale, som er inddraget i denne artikel, hvor det har været relevant. Herudover er *Folketingsstidende* en hidtil uudnyttet kilde, der gør det muligt at følge den politiske beslutningsproces på Christiansborg og dermed kaste nyt lys over de politiske motiver og interesser bag beslutningen om at gennemføre ekspropriationen.

Om "Eventyrets Land"

"Ekspropriationen af Eventyrets land", som Andreas Lehnemann døbte sagen, er historien om anlæggelsen af Danmarks største øvelses- og skydeterræn i tilknytning til Oksbøllejren, og det er samtidigt historien om de lokale beboere, der blev tvunget til at sælge deres ejendomme i områderne ved Børsmose, Grærup, Vejers og Mosevrå. Selve navnet "Eventyrets Land" stammer fra forfatteren Thomas Lange (1829-87), der tilbragte de første ti år af sit liv i morbroderens præstegård i Ho. I bogen *Eventyrets Land. Et Billede af Livet og Naturen ved Blåvandshuk* fra 1865, der blev hans gennembrud som forfatter, gav han en poetisk beskrivelse af egnen og naturen omkring Blåvandshuk.² Bogen blev altså skrevet mange år efter, at Lange havde forladt stedet, men inden da havde egnen gjort et uudslætteligt indtryk på ham. Betydningen af Langes bog, om end både han og bogen stort set er glemt i dag, er først og fremmest, at han i senromantisk sprog og stil var den første, der satte ord på landskabet ved Blåvandshuk og dets karakter, der for Lange udmærkede sig ved ensomhed og storhed. Med erklæringen af sin kærlighed til "Eventyrets Land" var Thomas Lange med til at åbne den lokale befolknings øjne for deres egns særlige kvaliteter. Allerede i 1930'erne havde den tidlige turist-oplysning taget navnet til sig i markedsføringen af området vest for Varde fra Skallingen til Nymindegab/Tipperne. Varde blev nu "*porten til Eventyrets Land*", hvorved Eventyrets Land blev udvidet fra blot at omfatte området ved Skallingen til hele den vestlige del af den nuværende Varde Kommune.³

Figur 1. Et glimt af tiden før ekspropriationerne, da området endnu var præget af mindre landejendomme. Disse gårde ved Grærup er malet af Alfred Mårtens juli 1929. Museet for Varde By og Omegn.

Langes blik på landskabet var romantisk, men det vigtige er, at han medvirkede til at give området en identitet, som de lokale modstandere af ekspropriationen kunne være fælles om. Lange satte ord på stedets “ånd” for at blive i den romantiske terminologi – det unikke, som ikke uden videre kunne købes for penge.

I en lidt senere beretning, *Fra Danmarks far west*, skrevet af Nr. Nebel lægen Iver Iversen i 1884, er opfattelsen en noget anden. Han var på tur i området omkring Oksbys stråtækte kirke, der nu for længst er nedrevet, og skrev “Vi kørte videre. Egnen blev fattigere og fattigere, boligerne simplere og færre, agrene tyndere; heden begyndte at pippe frem.”⁴ Iversens skildring peger på, at godt nok var egnens ensomhed og natur dejlig, men den var også fattig og livsbetingelserne svære. De to skildringer beskriver imidlertid to væsentlige sider af landskabet og indeholder i virkeligheden hver deres sandhed om egnen, hvorfor de ikke modsiger, men komplementerer hinanden. Iversens skildring er af materialistisk observans imod Langes idealistiske. I 1960’ernes debatter for eller imod militærets ekspropriation er det tydeligt, at begrebet “Eventyrets Land” udelukkende blev brugt i debatten af modstanderne af ekspropriationen, som udnyttede dets idylliserende klang, mens fortalernes benyttede mere neutrale udtryk som “arealer i Ho-Oksby og Ål Kommuner” eller “området vest for Oksbøl”.

Den militære tilstedeværelse omkring Oksbøl

Den militære tilstedeværelse omkring Oksbøl går tilbage til 1929, da Kallesmærsk Hede som det første område blev eksproprieret, og de første artilleriskydninger fandt sted. Under besættelsen 1940-45 overtog den tyske værnemagt militærlejren ved Oksbøl, og i løbet af besættelsen udvidedes både lejren og øvelsesområdet betragteligt. Det tyske behov for plads i Oksbøl-området betød, at betydelige landbrugsarealer, der tilhørte gårde i Børsmose og Grærup, blev eksproprieret af Krigsministeriet til den tyske værnemagt. Det samme gjaldt syv ejendomme i Sølager. Flere bønder, der senere skulle blive berørt af ekspropriationen i 1960'erne, mistede allerede dengang jord i forbindelse med en militær ekspropriation. Dette gjaldt blandt andre også før omtalte Andreas Lehnemann.⁵ Efter befrielsen i maj 1945 fik de berørte landmænd i øvrigt hverken erstatning eller deres jord returneret – den forblev under hærens kontrol.⁶ Mens den såkaldte Nordlejr efter befrielsen i 1945 blev omdannet til den store Oksbøllejr for tyske flygtninge og siden indrettet som lejr til militærnægtere, indgik den noget mindre, men endnu eksisterende Sydlejr – den nuværende militærlejr i Oksbøl – i genopbygningen af det danske forsvar.

Allerede i 1946 begyndte de første skydninger med artilleri, men helt fra begyndelsen i 1930'erne havde Forsvaret været klar over, at skydeterrænet ikke var stort nok. Heller ikke den tyske udvidelse af skydearealet viste sig tilstrækkelig, blandt andet fordi der var problemer omkring overskydning af civilt område.⁷ Nogen løsning på problemet kom der dog ikke, og allerede fra 1950'erne begyndte de første mere vedholdende rygter om en større udvidelse af militærets arealer at svirre i lokalområdet.⁸ Dette var en følge af det danske NATO-medlemskab og de stigende internationale spændinger mellem øst og vest. I 1952 oprettedes kampvognsskolen, som placeredes i Oksbøl, hvor der var god plads og adgang til det store skydeterræn på Kallesmærsk hede. Imidlertid strandede planerne om en ekspropriation ved Oksbøl dengang på, at der ikke var råd til de af Forsvaret ønskede udvidelser.⁹ Omkring 1960 havde kampteknikkerne imidlertid ændret sig så meget, at et større og mere sammenhængende øvelsesterræn forekom strengt nødvendigt set fra et militært synspunkt. Indførelsen af bæltekøretøjer gjorde øvelserne i civile områder mere komplicerede og for visse enheder umulige.¹⁰ Man rådede ganske vist allerede over 4.000 hektar land, primært på Kallesmærsk Hede, men længere mod nord havde arealet en u hensigtsmæssig form. Særligt ved lokaliteterne Grærup og Vejers var der en flaskehals, som besværliggjorde de stadig mere pladskrævede taktiske øvelser. Derfor ønskede Forsvaret en udvidelse af øvelsesterrænet, og det var således med fornyet styrke og vilje, at de militære udvidelsesplaner i begyndelsen af 1960'erne dukkede op igen.

Da den kolde krig kom til “Eventyrets Land”

Militærets aktuelle ønske om et udvidet engagement i området ved Oksbøl kunne kædes sammen med det seneste forsvarsforlig fra 1960. Det var præget af tidens politiske spændinger mellem Washington og Moskva, hvor Danmark med indmeldelsen i NATO i 1949 havde valgt side i den kolde krig. Deraf fulgte et større forsvarsbudget samt en række forpligtelser i forhold til alliancen, så som et moderne og funktionsdygtigt forsvar. Forsvarsforliget var et bredt forlig mellem Socialdemokratiet, Venstre, Det Konservative Folkeparti og Det Radikale Venstre. Sidstnævnte var med for første gang og accepterede dermed reelt NATO-medlemskabet som grundlag for en fremtidig dansk forsvarspolitik. Således indvarslede forsvarsforliget nye tider i forsvarspolitikken i årene fremover, og forsvarsbudgettet steg nu til 1.054 millioner kroner årligt med et pristalsreguleret driftsbudget. Budgettet skabte betydeligt goodwill hos NATO, også selvom budgetrammen faktisk ikke levede op til NATO's ønsker.¹¹ Foruden en tjenestetidsnedsættelse til 12 måneder i takt med hvervningen af mere fast menigt personel rummede forliget som noget nyt nøje angivelser af Forsvarets styrkemål. Forsvarsforliget indebar en effektivisering, men dog ikke en atombevæbning af Forsvaret, som især de Konservative havde ønsket. I kølvandet på forliget indgik Danmark og USA gennem NATO en aftale om placering af NATO-depoter i Jylland, og samtidig modtog Danmark de første raketter, Nike og Honest John, samt tre eskadriller helt nye Super Sabre kampfly.¹²

Alt dette var baggrunden for den skrivelse, som den socialdemokratiske forsvarsminister Victor Gram afleverede til Folketingets Finansudvalg dateret den 4. november 1964, hvori han fremlagde Forsvarets ønsker om mere tidssvarende og større øvelsesarealer. Forsvaret stod, som nævnt, over for en modernisering til bælteartilleri med selvkørende haubits M109'er og pansrede mandskabsvogne, benævnt M113. I skrivelseren bad forsvarsministeren om tilladelse til at ekspropriere 1840 hektar beliggende i Ho-Oksby og Aal kommuner.¹³ Planen var yderligere begrundet i en ønsket afvikling af de militære områder i København, og at landets øvrige øvelsестerræner ved blandt andet Jægerspris allerede var fuldt udnyttet. Når blikket var rettet mod det pågældende område, skyldtes det, at det var tyndt befolket, og at jorden var mindre god som landbrugsjord, men også at udstykningen og salget af sommerhusgrunde i Oksbølområdet var i hastig vækst. Denne udvikling ville få betydning for Forsvarets brug af området, dels i forhold til støjgener og lignende, som på længere sigt ville gøre det umuligt for Forsvaret at operere alt for tæt på sommerhusområderne, dels i form af en forventelig stigning i grundpriserne, der ville gøre en eventuel ekspropriation mere bekostelig.¹⁴ Herefter sluttede forsvarsministerens skrivelse med ønsket om Finansudvalgets opbakning til anvendelsen af

Figur 2. M109 var et af de nye pladskrævende bæltekøretøjer, som Forsvaret modtog i 1965. Museet for Varde By og Omegn.

“det fornødne beløb” til ekspropriationen.¹⁵ Det betød, at forsvarsministeren reelt bad Finansudvalget om en blankocheck til ekspropriationen af de pågældende områder.

Det fremgik således tydeligt af skrivelsen, at man både fra Forsvarets og Forsvarsministeriets side var meget bevidste om, at der skulle handles hurtigt, inden der kom for meget gang i sommerhusbyggeriet. En hurtig aktion ville desuden, alt andet lige, gøre det sværere for den lokale befolkning at organisere en egentlig modstand, og den ville samtidigt minimere risikoen for, at sagen endte som et politisk slagsmål, i værste fald uden en løsning. Der var derfor al mulig grund til at få forslaget godkendt i Finansudvalget hurtigst muligt.

Politisk var der i Folketinget bred opbakning til Forsvarets ønsker om at få udvidet øvelsesarealerne, og at dømme efter mandatfordelingen i Folketinget var der tilsyneladende også i den brede befolkning et overvejende flertal for NATO-samarbejdet og dermed en forståelse for, at Forsvaret skulle tilgodeses.¹⁶ Set fra næsten alle andre steder i landet kunne for-

svarsministeriets valg af arealerne ved Ho-Oksby og Aal kommuner vel kun opfattes som både velbegrunderet og fornuftigt, når det nu *skulle* være. Der var dog et mindre problem, nemlig at der på de ønskede 1.840 hektar land boede en hel del mennesker fordelt på 71 landbrugsejendomme, 38 parcelhuse og 38 sommerhuse. Oven i disse ejendomme kom 87 endnu ubebyggede sommerhusgrunde.¹⁷ Konsekvenserne af forsvarlets planer ville for området beboere betyde, at de måtte forlade deres gårde og huse, som i nogle tilfælde var gået i arv i flere generationer, og egnen ville blive helt affolket. Et pennestrøg i Folketingets Finansudvalg ville reelt kunne sende mere end hundrede familier ud af deres hjem.¹⁸

Alligevel kunne sagen på papiret virke rimelig nok. Af flere onder valgte man det mindste. Mere kompliceret blev det naturligvis, da en konkret lokalitet blev udpeget, hvor lige så konkrete beboere måske havde forestillet sig, at de skulle bo til deres dages ende, sådan som deres forældre og bedsteforældre havde gjort det. Hvad der for nogle blot havde været et sejlivet rygte, materialiserede sig nu og skulle snart få meget vidtgående betydning for beboerne på de 1.840 ha. Samtidig måtte beboerne også snart konstatere, at der ingen hjælp eller støtte var at hente, hverken i Landbrugsministeriet eller Kulturministeriet. Førstnævnte havde ingen indvendinger mod nedlæggelsen af landbrugsejendommene, mens sidstnævnte gerne så ekspropriationerne indgå i en stor naturpark fra Skallingen til Tipperne.¹⁹

Ekspropriationsloven²⁰

Lovgivningsmæssigt havde Folketinget allerede i 1954 revideret ekspropriationsloven i forhold til militære anlæg. Den ny lov afløste således de hidtidige bestemmelser på området, der gik tilbage til 1934, og som ikke længere var tidssvarende i forhold til de krav, som Forsvarets udvikling i efterkrigsårene stillede. Loven bemyndigede forsvarsministeren – eller en kommune med forsvarsministerens samtykke – til at ekspropriere til udvidelse eller oprettelse af anlæg til landets forsvar, herunder garnisonering, oplagring eller uddannelse.

I Folketinget havde kun kommunisterne været imod forslaget. De havde krævet, at repræsentanter for landbrugsorganisationerne skulle inddrages i forhandlingerne om lovforslaget. De forsvarsvenlige partier, de Konservative og Venstre, havde derimod gjort gældende, at staten så vidt muligt skulle indgå frivillige aftaler i stedet for ekspropriation, samt at man ville undgå ekspropriation af god landbrugsjord. For Retsforbundet udtrykte Søren Olesen sine betænkeligheder ved lovforslaget og ønskede derfor en oversigt over Forsvarets eksisterende arealer. Den socialdemokratiske forsvarsminister, Rasmus Hansen, fandt dengang de borgerlige partiers indvendinger relevante, hvorimod han anså Retsforbundets ønske for unødvendigt.

Under lovforslagets 2. behandling fremsatte kommunisterne et ændringsforslag, der gik ud på, at der i forbindelse med en ekspropriationssag skulle nedsættes et udvalg på tre mand, udpeget af henholdsvis landbrugsministeriet, De Samvirkede Danske Landboforeninger og De Samvirkende Husmandsforeninger. Ændringsforslaget blev dog nedstemt, og lovforslaget blev klart vedtaget ved folketingets tredje behandling med 117 stemmer mod 11. De sidste kom udelukkende fra Danmarks Kommunistiske Parti og Retsforbundet. Den ny lov kunne derfor stadfæstes den 11. juni 1954. Dermed var det juridiske grundlag for fremtidige militære ekspropriationer på plads med den næsten bredest tænkelige opbakning. Knap ti år senere, den 4. juni 1964, stadfæstede Folketinget endnu en lov nu om "Fremgangsmåden ved ekspropriation vedrørende fast ejendom". Den ny lov præciserede først og fremmest den formelle fremgangsmåde ved ekspropriationsforretninger i forhold til Grundlovens § 73, der blandt andet siger, at ejendomsretten er ukrænkelig, og at ingen kan tilpligtes at afstå sin ejendom, uden hvor almenvellet kræver det. Det kan kun ske ifølge lov og mod fuldstændig erstatning.²¹

Formålet med lovrevisionen var først og fremmest

"at sikre en i hele samfundets interesse hensigtsmæssig udformning af [ekspropriations]-projektet, samt at der ved anlæggets udformning og det konkrete ekspropriationsindgrebs detaljerede fastlæggelse tages tilbørlige hensyn til ekspropriaternes og andre udenforståendes berettigede interesser. Der åbnes ekspropriaterne, kommunalbestyrelser og andre, der har en konkret interesse i projektet, en adgang til at fremkomme med indsigelser mod dettes udformning, påpege specielle for dem bestående vanskeligheder og få disse synspunkter vurderet af et uafhængigt organ, og der er i loven indført detaljerede bestemmelser om bekendtgørelse, indvarsling m.v., der skal sikre partnernes mulighed for at give deres mening til kende."²²

Når man får læst sig gennem den knudrede juridiske sprogbrug, så indebar loven utvivlsomt en forbedring af borgernes stilling, og politisk var der da også generel tilfredshed med, at lovgivningen nu blev revideret til borgernes fordel. Ganske vist havde både Venstre og de Konservative visse indvendinger, fordi de ikke på alle områder fandt lovforslaget vidtgående nok. Det drejede sig imidlertid om mindre detaljer. Axel Grøndahl fra De Uafhængige udtrykte derimod sin glæde over, at borgernes rettigheder blev styrket med den nye lov. I modsætning til debatten omkring ekspropriationsloven i militære øjemed fra 1954, hvor der havde været modstand fra DKP og Retsforbundet, bakkede alle

op om den ny lov, og lovforslaget blev således vedtaget med 133 stemmer. Den ny lov trådte i kraft per 1. oktober 1964.

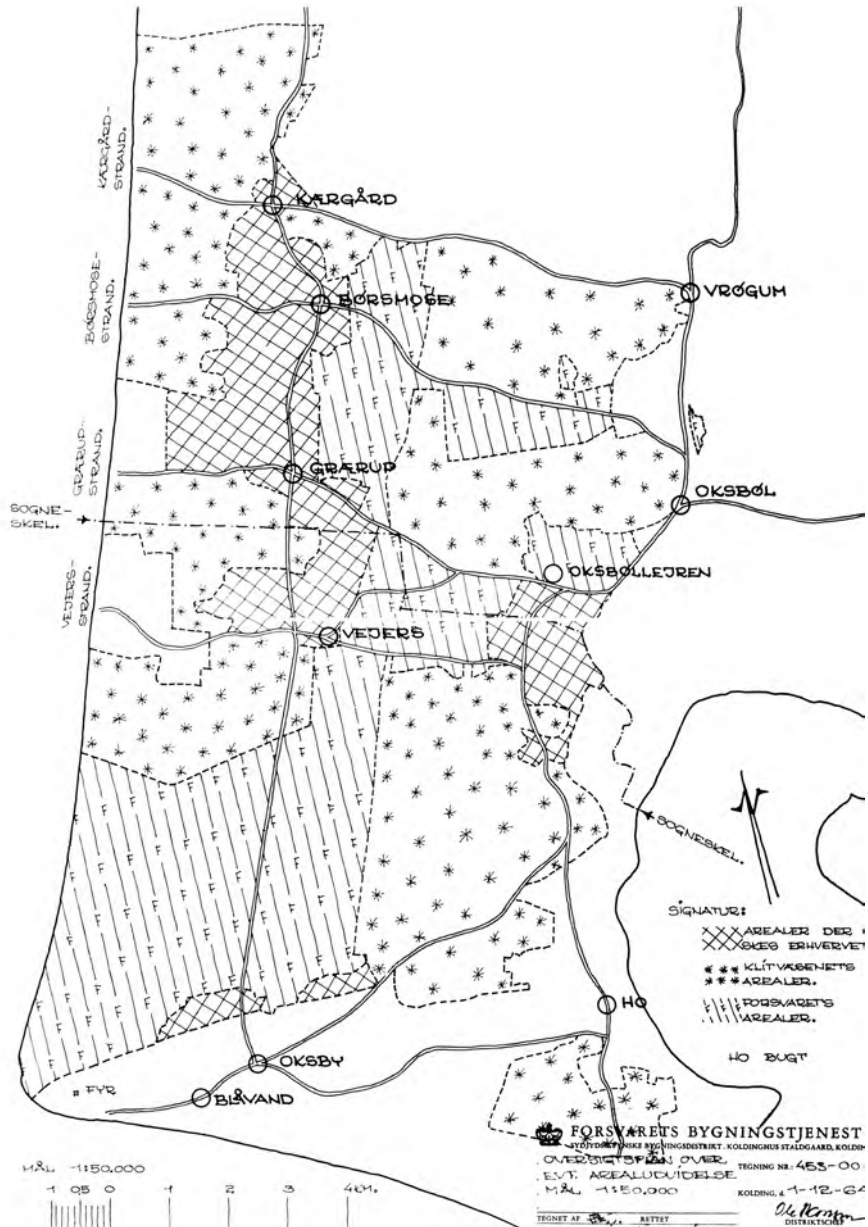
Lovmæssigt var alt således på plads, da forsvarsminister Victor Gram den 4. november samme år fremlagde sin skrivelse vedrørende Forsvarets udvidelsesønsker i Folketingets Finansudvalg.

De første lokale reaktioner

Forud for forsvarsministerens skrivelse havde forberedelserne allerede været i fuld gang. Forsvaret havde, ifølge forsvarsministeren, haft følere ude allerede et par år tidligere, nemlig tilbage i 1962. Her havde Forsvaret udpeget området i Aal og Ho-Oksby kommuner som det bedst egnede.²³ I den forbindelse havde man afholdt et møde for lukkede døre med sognerådsformændene fra de to berørte kommuner, og siden havde de lokale gisninger og usikkerheden taget til.²⁴ Det er imidlertid ganske interessant at konstatere, at sognerådet i Aal kommune stillede sig langt mere positivt over for en eventuel ekspropriation, end tilfældet var i Ho-Oksby kommune.²⁵ De divergerende opfattelser skyldtes, at sognerådsformanden i Aal kommune, bagermester Egon W. Jensen, forudså nye arbejdspladser, en befolkningstilvækst og øgede skatteindtægter i forlængelse af et større øvelsesterræn til Forsvaret:

“Efter at have været i kontakt med alle fastboende, hvis ejendomme er omfattet af ekspropriationsplanen, mener jeg at kunne sige, at den overvejende stemning nu er at få ekspropriationen hurtigt overstået [...] For Aal sogneråds vedkommende går vi helt ind for planerne. Samfundsøkonomisk må det være rigtigt at foretage udvidelsen af skydeterrænet her”.²⁶

I Ho-Oksby var sognerådsformand Hans Pedersen mindre optimistisk, fordi han ikke regnede med at få megen glæde af eventuelle nye arbejdspladser. Derimod frygtede han, at Forsvarets tilstedeværelse ville ødelægge turismen i området og i hvert fald i perioder isolere de små samfund længst mod vest, samtidigt med at affolkningen ville gøre det umuligt for kommunen at fortsætte som selvstændig enhed. “*Fra kommunens side kan vi naturligvis ikke gå ind for planerne. Det kan kun medføre tab for os, at man vil tage vores skatteydere*”, udtalte sognerådsformand Hans Pedersen til *Vestkysten*.²⁷ Sagen blev imidlertid yderligere kompliceret af, at der fandtes modstandere såvel som tilhængere inden for begge sognekommuner. Ikke mindst Egon W. Jensens ord provokerede flere til at tage til genmæle i avisen.²⁸ Af udtalelserne fremgår det, at de to sognerådsformænd på dette tidlige tidspunkt først og fremmest var optaget af, hvilken betydning – gunstig eller ugunstig – den påtænkte ekspropriation

Figur 3. Dette kort viser de arealer, som forsvaret ønskede at ekspropriere i Sydvestjylland. Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv, Forsvarets bygningstjeneste, 1964.

kunne få for især den økonomiske udvikling i netop deres område, mens forholdet mellem almenvellets interesser og det enkelte individs ejendomsret ikke spillede nogen videre rolle.²⁹

Hele forløbet fra de første mere sejlivede rygter om en forestående ekspropriation opstod, og frem til at ekspropriationen blev fuldbyrdet, indebar måske især for landmændenes vedkommende en usikkerhed og medførte dermed også en tilbageholdenhed i forhold til større investeringer, vedligeholdelse af ejendommene og lignende, hvorfor udviklingen gik på standby for de fleste.³⁰ Var man købt eller solgt? Det var et af de spørgsmål, alle berørte nu måtte stille sig. I 1964 forekom intet dog at være sikkert endnu. Følger vi den debat, som beslutningsprocessen på Christiansborg fremkaldte, viser den imidlertid, at projektet *aldrig* var i fare for at falde til jorden politisk.³¹ Dog dukkede der også blandt politikerne nogle af de betænkeligheder op, der næsten altid vil være forbundet med en ekspropriation af så stort et område, hvor der ikke alene levede mennesker, men hvor en del af dem også havde deres udkomme af jorden.

“Visse forpligtelser”

Selvom det modsatte undervejs blev hævdet, var ekspropriationen, som det er fremgået, fuldt lovlig. Fra Forsvarsministeriets side tog man det således hele tiden for givet, at sagen var i almenvellets interesse, hvorfor de berørte beboere måtte afstå deres ejendomme imod fuldstændig erstatning i henhold til loven. Af folketingsreferaterne er det ikke til at afgøre, om man fra forsvarsministeriets side var forberedt på de komplikationer i form af modargumenter, protester og lignende, der senere opstod i forbindelse med ekspropriationen. Til gengæld kan man konstatere, at ministeriet var yderst vel forberedt på udvidelsen af det militære område omkring Oksbøl og Ho-Oksby. Således skulle forfatteren og fredsaktivisten Carl Scharnberg få fuldstændig ret, da han i et læserbrev allerede i december 1964 nøgternt sammenfattede konsekvenserne af forsvarsministerens og Forsvarets udvidelsesplaner i *Vestkysten*:

“Trods de kraftige protester mod udvidelse af øvelsesområdet i Oksbøl, må man nok indstille sig på, at en sådan udvidelse vil blive gennemført. Det er tvivlsomt, om vi alene herhjemme kan afblæse sagen, idet vi har visse forpligtelser”.³²

Udtalelsen om “*visse forpligtelser*” er interessant, fordi Scharnberg netop havde indset, at NATO-medlemskabet stillede krav, som Danmark nødvendigvis måtte leve op til. De danske politikere kunne ikke aflyse beslutningen om et større øvelsesterræn, uden at det kunne skade forholdet til USA. Scharnberg kunne derfor tidligt konkludere, at slaget var tabt!

For forsvarsministeren og Forsvaret gjaldt det nu om at få sagen igennem i Folketingets Finansudvalg, før rygterne om en forestående ekspropriation ville fordyre hele projektet.³³

“Lad menneskene være i fred”

Hvor man i Scharnbergs dystre konklusion fornemmer både pessimisme og resignation som hos en tilskuer uden indflydelse, spores en helt anden gejst og kampiver hos Socialistisk Folkeparti og dets repræsentant Johannes Skræppenborg-Nielsen, der ad flere omgange under sagens forløb udtalte en skarp kritik af ekspropriationsplanerne. Også hos andre politiske partier gav planerne anledning til panderynken, ikke mindst hos landbrugspartierne Venstre og De Uafhængige, der var fanget i lidt af et dilemma. På den ene side hyldede de principielt ejendomsrettens ukrænkelighed og måtte derfor forudse negative reaktioner, når denne ret i den konkrete sag skulle tilsidesættes. Sådanne negative reaktioner ville kunne brede sig til usikkerhed og frygt blandt partiets vælgere, ikke kun lokalt, men også på landsplan. På den anden side skulle partierne også varetage landets forsvarsmæssige interesser; det gjaldt ikke mindst Venstre, der havde været med i forsvarsforliget i 1960.

Denne ideologiske spaltning skabte problemer for de to overvejende liberale partier. Det første kritiske udspil kom dog hverken fra Venstre eller fra De Uafhængige, men som sagt fra SF og Skræppenborg-Nielsen. Den 15. december 1964 tog han ordet i Folketinget og forsøgte at slå til lyd for, at forsvarsministeren skulle tilbagekalde sin skrivelse til Folketingets Finansudvalg. I SF kunne man således ikke gå ind for ekspropriationen af arealerne i Aal og Ho-Oksby kommuner, og man mente, at det var en så stor beslutning, at den fordrede en grundigere drøftelse i Folketinget. Fra Skræppenborg-Nielsen lød det:

“Af hensyn til beløbets størrelse og ikke mindst af hensyn til de store menneskelige problemer m.v., som en ekspropriation uvægerlig vil medføre, har mit parti ment det rigtigst, at debatten og afgørelse af denne sag bør foregå i Folketinget og ikke i Finansudvalget”³⁴

Samtidig gjorde han det meget klart, at det var hans og SF's synspunkt, at forsvarsminister Victor Gram skulle lade menneskene og jorden i “Eventyrets Land” i Sydvestjylland i fred, som han udtrykte det.³⁵ Med anvendelsen af udtrykket “Eventyrets Land” forsøgte han at overbevise sine politiske modstandere om, at de var i gang med at ødelægge noget uerstatteligt, og talen var formuleret som et forsvar for individet og menneskene i området – men dog også motiveret af SF's kritiske holdning til den danske forsvarspolitik. Det var SF's og Skræppenborg-Nielsens synspunkt, at enhver, der havde beskæftiget

sig med sagen eller blot havde læst om den, ville vide, at en ekspropriation på en hel række meget vigtige områder, økonomisk og socialt, ville gribe aldeles afgørende ind i hele egnens liv, hvis den blev gennemført.³⁶ Endvidere ventilerede han en bekymring, som han i øvrigt delte med mange lokale beboere, ikke mindst i den daværende Ho-Oksby kommune, nemlig at områdets store rekreative værdier ville gå tabt for eftertiden for både dyr og for mennesker.³⁷ I stedet ville arealerne blive indtaget af styrtbombere, kanoner og skarpskydninger, som han formulerede det.³⁸ Samtidig forholdt Skræppenborg-Nielsen sig til modargumentet om, at det i det pågældende område ikke drejede sig om den bedste landbrugsjord, ved at påpege, at det var jord, som generation efter generation havde kæmpet for, og det vejede efter hans mening tungt:

“Jord, som dygtige jyske bønder ved et utroligt slid og ved et afsavn, som vi, der lever i dag, næppe kender eller drømmer om, har fravristet heden. Mere end 100 års kulturarbejde vil forsvinde som dug for solen”³⁹

“*Det værste er*”, tilføjede Skræppenborg-Nielsen, “*at omkring 120 familier simpelthen bliver jaget væk fra deres hjemstavn*”. Også forsvarsministerens udtalelse om, at ekspropriationen ville komme til at koste 15-20 millioner, var Skræppenborg-Nielsen skeptisk overfor, for det beløb ville efter hans mening slet ikke slå til. Regnede man i stedet med det dobbelte beløb, ville sandsynligheden for, at tallet kom til at stemme, nok være større. På baggrund af disse dystre fremtidsprognoser konkluderede SF og Skræppenborg-Nielsen i januar 1965, at man skulle lade projektet falde af hensyn til områdets befolkning og af hensyn til områdets rekreative værdier:

“Intet land mangler almindeligvis tragedier, men ligefrem at tilstræbe tragedien er vist for meget af det gode. Jeg anmoder derfor så indtrængende, som jeg kan, den højtærede forsvarsminister og hvert enkelt medlem af Folketinget om at medvirke til, at de påtænkte ekspropriationer i Sydvestjylland skrinlægges”⁴⁰

Havde Skræppenborg-Nielsen og SF haft held til at flytte spørgsmålet om ekspropriationen af områderne i Ho-Oksby og Aal kommuner over i Folketings-salen, ville det have givet modstanderne og ikke mindst de lokale mere tid til at plante tvivlens frø blandt de 175 folkevalgte om det rimelige i ekspropriationen. Var sagen således blevet genstand for en offentlig politisk debat, ville en gennemførelse af Forsvarets ønsker formentlig kunne være forhalet eller måske endda helt eller delvist forhindret.

Skræppenborg-Nielsens argumentation er interessant, fordi den først og

fremmest appellerede til den følelsesmæssige og immaterielle side af sagen. Når han således fokuserede på de lokale beboeres tilknytning til jorden og på hensynet til naturen, var han en af de ganske få politikere, der helt entydigt stillede sig på de lokale modstanderes side. Denne alliance mellem modstanderne blandt de lokale bønder og sommerhusejere og SF var yderst interessant. Modstanden mod ekspropriationen samlede dem, men ellers så de formentligt vidt forskelligt på næsten alt andet, så som den kolde krig, Forsvaret, landbruget og naturen. Alliancen og ønsket om at lade menneskene i fred var imidlertid en logisk konsekvens af SF's militærpolitik, der ifølge Skræppenborg-Nielsen selv gik ud på at få afrustet Danmark så snart som overhovedet muligt.⁴¹

“vil man målet, må man også ville midlerne”

SF gik altså forrest i kritikken af planerne, og alle øvrige politiske uoverensstemmelser til trods vakte de argumenter, der blev fremført af SF, utvivlsomt sympati hos ekspropriationsmodstanderne i blandt andet Grærup, Børsmose, Vejers, Mosevrå og Blåvand. I Folketinget stod Skræppenborg-Nielsen imidlertid næsten alene med sine synspunkter. Ikke desto mindre fremgår det interessant nok af debatterne, at Folketingets øvrige partier også vred sig ved uden videre at acceptere Forsvaret og forsvarsministeriets vidtgående planer. Således finder man blandt Skræppenborg-Nielsens politiske modstandere – det vil her sige de øvrige medlemmer af finansudvalget – en vis forståelse for dele af hans og SF's argumentation, når det gjaldt de berørte lokale beboeres situation. Vandene skiltes imidlertid i synet på Forsvarets betydning for Danmark og på landets forpligtelser i forhold til NATO-samarbejdet midt i den kolde krig. Kun SF mente helt at kunne se bort fra disse forhold, som netop vejede tungere end alt andet for de øvrige partier. Og det var også disse forhold, der i sidste ende fik alle øvrige partier til at gøre brug af loven om ekspropriation og dermed lade almenvellets og nationens interesser sejre over individet og dets grundlovssikrede ejendomsret – også selv om konsekvenserne for nogle borgere i Sydvestjylland ville blive ubehagelige.

Ser man nærmere på de enkelte finansudvalgsmedlemmers indlæg og argumenter, fornemmer man sagens kompleksitet. Således bakkede det socialdemokratiske medlem af finansudvalget, Ralph Lysholt Hansen, op om forsvarsministerens ekspropriationsforslag, men gav alligevel udtryk for betænkeligheder, hvorfor han måtte understrege, at sagen *ikke* var færdigbehandlet i Finansudvalget. Debatten havde nemlig bevirket, at en stor materialesamling var kommet politikerne i hænde, og den gav anledning til *“en masse spørgsmål til den højtærede forsvarsminister”*, som Lysholt Hansen udtrykte det. Lysholt Hansen kunne dog ikke lade være med at ironisere over Skræppenborg-Nielsens meget følelsesladede indlæg, idet denne under sit indlæg havde citeret

syvende strofe af Jeppe Aakjærs *Der dukker af disen min fædrenejord*, hvis to første verselinjer lyder: *“Her lå engang på en spergelgrøn toft/et hjem med skorsten på hæld”*. Lysholt Hansen kunne imidlertid fortsætte: *“Det havde en enkelt rad pølser på loft/men ellers kun armod og gæld”*, og han understregede dermed, at ikke alene følte han, at Skræppenborg-Nielsens indlæg var lovlig følelsesladet, men at Aakjær-citatet faktisk modsagde hele pointen. Kort sagt, Skræppenborg-Nielsen var en romantiker og idealist, der ikke havde blik for virkelighedens realiteter. Ikke desto mindre gav Lysholt Hansen dog SF’eren ret i, at det ville være klogt at tage det menneskelige perspektiv med, når sagens realiteter skulle bedømmes.⁴² Således var den socialdemokratiske ordfører principielt enig med SF i, at sagen burde besluttes i Folketinget, men han gjorde samtidig opmærksom på, at Skræppenborg-Nielsen selv skulle have bragt dette op i Finansudvalget, hvis sagen der skulle have været taget af programmet. Derudover mindede han Skræppenborg-Nielsen om, at han og hans parti også havde stemt for den ny ekspropriationslov vedrørende fast ejendom, som SF dengang havde givet udtryk for tilfredshed med.⁴³ Som det er fremgået, opfattede de fleste øvrige politikere revisionen af ekspropriationsloven fra 1964 som en forbedring af borgernes rettigheder, hvorfor alle partier, også SF havde stemt for den. Derimod havde hverken SF eller Skræppenborg-Nielsen været med til at stemme for ekspropriationsloven til militære anlæg af 1954, hvorfor argumentationen ramte ved siden af. For SF var problemet, at det var Forsvaret, der stillede krav, og så stillede man sig på modstandernes og naturens side.

Efter disse få forbehold kunne socialdemokraternes finansudvalgsmedlem fremhæve, at for Socialdemokratiet måtte baggrunden for drøftelsen og den endelige stillingtagen være den, at *“vil man målet, må man også ville midlerne.”*⁴⁴ Hermed havde Lysholt Hansen klart demonstreret sit partis standpunkt gående ud på, at almenvellet og de nationale interesser i dette tilfælde måtte overtrumfe det enkelte individs ejendomsret.

I Venstre skabte sagen i virkeligheden et langt større dilemma end hos socialdemokraterne. Venstres medlem af finansudvalget, Jens E. Foged, stod med et alvorligt problem. Først og fremmest var man i Venstre ikke videre begejstret for, at forsvarsministeren tidligere havde omtalt den militære erhvervelse som uundgåelig,⁴⁵ fordi det for Venstre var vigtigt at signalere, at sagen endnu ikke var helt afsluttet. For selv om Venstre og Jens Foged på den ene side gik ind for, *“at militæret skal have de bedst mulige arbejdsvilkår; det skal have mulighed for at gennemføre den opgave, som Folketinget har pålagt det”*,⁴⁶ så var det på den anden side også klart, at Venstre havde problemer i forhold til den grundlovssikrede private ejendomsret, der i videst muligt omfang skulle værnes om, hvis mulighederne var til stede, som Jens Foged anførte.⁴⁷ Sværest

var det dog nok for Venstre, at det især var landbruget, det gik ud over, og dermed partiets kernevælgere – både lokalt og nationalt – for hvem den private ejendomsret var et af samfundets mest afgørende principper. Det er derfor helt tydeligt, at Foged måtte balancere på en knivsæg i forhold til Forsvarets ønsker og vælgerne, henholdsvis almenvellet og individets rettigheder. Således var Venstre i forbindelse med vedtagelsen af ekspropriationsloven i 1954 gået ind for, at ekspropriation så vidt muligt skulle undgås for i stedet at stræbe efter frivillige aftaler. Denne mulighed blev dog i dette tilfælde slet ikke debatteret, angiveligt fordi sagen var så stor.

I stedet var det nu Venstres strategi at henlede forsvarsministerens opmærksomhed på Klitdirektoratets arealer, der udgjorde cirka 6.000 hektar. Ved at udnytte disse arealer mere effektivt; det vil sige lade Forsvaret benytte dem, mente Foged, at politikerne kunne komme nogle landmænd til undsætning og dermed begrænse angrebet på den private ejendomsret. I den henseende svarede Venstres forslag nok i virkeligheden til en god del af de ekspropriationsstruedes opfattelse af sagen.⁴⁸ Mindre bekymret var Jens Foged tilsyneladende for, at det ville betyde, at Klitdirektoratets arealer med skov og plantager ville gå til grunde. Rent økonomisk betød disse klitarealer ikke noget, da de efter hans vurdering antageligt gav underskud hvert eneste år, blandt andet fordi pasningen af dem var vanskelig.⁴⁹ Desuden lagde Jens Foged stor vægt på, at de arealer, der endte med at blive eksproprieret, *ikke* måtte blive lukket af for civilbefolkningen. Landets befolkning skulle fortsat have mulighed for at nyde godt af området – ikke mindst i sommerhalvåret.⁵⁰ Venstre og Foged fandt det dog beklageligt, at *“man var nødt til at ekspropriere på steder, hvor folk havde boet i generationer. Det er en alvorlig sag uanset, om de er fattige eller rige.”*⁵¹ Venstre forsøgte således at løse dilemmaet mellem hensynet til almenvellet og den vigtige private ejendomsret ved at skaffe sig nogle indrømmelser i forhold til Forsvarsministerens ønsker, således at man også efterfølgende havde rene hænder og kunne se sine vælgere i øjnene.

I det traditionelt forsvarsvenlige Konservative Folkeparti var finansudvalgsmedlem Jørgen Jensen mere klar i mælet. Dels ønskede man ikke at bakke op om SF's forslag om at gøre sagen til en folketingsbeslutning, dels havde partiet antagelig kun ganske få vælgere i området at tage hensyn til. Forsvaret, en konservativ mærkesag, var i denne sammenhæng vigtigst, og når der tilmed var lovhjemmel til at sætte processen i gang, måtte det også ske. Som Jørgen Jensen slog fast: *“Når vi ønsker et forsvar, så skal Forsvaret også have mulighederne, og det vil sige de nødvendige arealer.”*⁵² De ekspropriationsstruede jyder kunne altså ingen hjælp hente hos De Konservative. I et senere brev til forstander ved Statens Arbejdstekniske Skole i Stensbæk, Arne Overbye, citeres netop Jørgen Jensen, og her finder vi lidt flere nuancer hos De Konservative:

“Det har været en vanskelig sag at tage stilling til. Over for egnens og dens befolknings interesser har stået de nationale og forsvarsmæssige hensyn. [...] Vi har imidlertid ærligt bestræbt os på at dele “sol og vind” lige mellem de forsvarsmæssigt nødvendige hensyn og til egnens og befolkningens tarv.”⁵³

Fra det traditionelt mindre forsvarsvenlige Radikale Venstre var der heller ingen opbakning til SF’s forslag, selv om Grethe Philip understregede, at

“i dette tilfælde er sagen særlig kompliceret, fordi der er hensyn at tage til så mange forskellige sider, til de fastboende, til sommerhusejerne og til de mennesker, der bor i de omkringliggende områder og som søger rekreation i de store, tyndt befolkede områder ud til Vesterhavet.”⁵⁴

Ikke desto mindre syntes det vigtigere for De Radikale, at ekspropriationen ville sætte skub i planerne om militærets snarlige udflytning fra Københavnsområdet, som så ville skabe plads til påtrængende undervisnings- og boligbyggeri, hvilket var klassiske radikale mærkesager.⁵⁵ I øvrigt støttede man Venstres krav om, at de rekreative områder *ikke* måtte blive utilgængelige for civilbefolkningen. Også de radikale gav udtryk for, at de – ligesom andre partier – var indstillet på at skabe så gode vilkår som muligt for den befolkning, der hidtil havde boet i området.⁵⁶

Einar Bækgaard fra det lille liberale parti De Uafhængige var sidst i udvalgsmedlemmernes talerække. Bækgaard startede med at beklage, at det desværre somme tider var nødvendigt at benytte sig af ekspropriationsretten, men i dette tilfælde var det nødvendigt. Ligesom Venstre havde også De Uafhængige vanskeligheder med at finde den rette grimasse i forhold til vælgerne. På den ene side var de forsvarsvenlige og på den anden side svorne tilhængere af den private ejendomsret – og nu var nogle potentielle vælgere i knibe. På linje med Venstre ønskede De Uafhængige også, at forsvarsministeren afsøgte alle muligheder for at løse ekspropriationsspørgsmålet så skånsomt og hensynsfuldt som muligt. Ganske som Venstre opfordrede Bækgaard forsvarsministeren til at se nærmere på klitvæsnet arealer. Klitvæsnet ville nok have betænkeligheder ved at åbne disse områder, der, som han udtrykte det,

“vel skal forhindre sandflugt, og det var granatnedslag og kampvogne naturligvis ikke befordrende for, men klitvæsnet måtte kunne forstå situationen”.

De Uafhængiges standpunkt var altså, at så få som muligt skulle eksproprieres.⁵⁷ Desuden bad Bækgaard om, at forsvarsministeren, såfremt en ekspropriation skulle finde sted, så ville sørge for, at de ekspropriationsramte ville få en forholdsvis lang tidsfrist til at afstå deres ejendomme.⁵⁸

Som det fremgår af debatten, stod SF reelt alene med deres modstand og støtten til beboerne i området vest for Oksbøl. Ændringsforslagene og indvendingerne fra de øvrige partier må karakteriseres som blot halvhjertede forslag til ændringer. Det gjaldt især Venstre og De Uafhængige, der havde vælgere i klemme og derfor luftede deres betænkeligheder, men det var uden betydning og fungerede vel nærmest som et alibi, fordi både Venstre og De Uafhængige udmærket må have vidst, at ekspropriationerne kunne vedtages af socialdemokraterne og de konservative alene, hvad de også endte med at blive.⁵⁹ At både Venstre og De Uafhængige overordnet set gik ind for ekspropriationerne synes sikkert, men udadtil og over for vælgerne ville man kræve indrømmelser og så om nødvendigt lade andre gøre "det beskidte arbejde".

Det fremgår af debatterne, at det var en kompleks sag. Ikke desto mindre fornemmer man også, at da det kom til stykket, var der alligevel ingen tvivl om opbakningen til Forsvarets ønsker. Således kan man kun læse debatten sådan, at alle finansudvalgets medlemmer på nær SF var indforstået med, at ekspropriationen skulle finde sted så hurtigt som muligt, ikke mindst af hensyn til Forsvarets behov, men formentlig i ligeså høj grad af hensyn til prisen på den forestående ekspropriation. Dertil kom også den problematik, som især De Radikale havde lagt vægt på, at pladssituationen for militæret, navnlig i København, på den lange bane var uholdbar.⁶⁰ Overordnet var det forsvarsforliget i 1960 samt forpligtelserne i forhold til NATO-alliancen, som ingen af forligspartierne havde i sinde at løbe fra, der afgjorde sagen og sikrede forsvarsministeren opbakning til forslaget.

Havde det ikke været tilfældet, kunne Venstre og De Uafhængige jo have bakket SF's modstand mere helhjertet op, for eksempel ved at støtte forslaget om at gøre sagen til en folketingsbeslutning, hvad de undlod at gøre. I den forstand sejrede fornuften klart over følelserne. Fornuften, repræsenteret ved almenvællets og nationens interesse, blev sat over de følelser, der var forbundet med det enkelte individs tilknytning til en privat ejendom og en egn. I den forstand lod beslutningstagerne i dette konkrete tilfælde ikke følelserne løbe af med sig, men valgte det, som man opfattede som det mindste onde. Det fremgår dog tydeligt, at finansudvalgets medlemmer stod i en situation, hvor de følte, at de var nødt til at tilsidesætte nogle for dem ellers vigtige principper.

“Mit parti vil ikke være med til al denne galskab”

Forsvarsminister Victor Gram kunne naturligvis ikke godtage SF's synspunkter, og ministeren imødegik da også ved førstkommende lejlighed forslaget om at tilbagekalde skrivelsen til Folketingets Finansudvalg med en klar afvisning: *“Det er vel overflødigt at sige, at jeg ikke finder det rimeligt at efterkomme opfordringen”*.⁶¹ Samtidig benyttede han lejligheden til at beklage den bekymring, som ekspropriationsplanerne skabte lokalt, men fik understreget, at erhvervelsen af området var uundgåelig, såfremt man fortsat ønskede at udbygge Forsvaret på det grundlag, der var lagt med Forsvarsforliget i 1960.⁶² Det vil sige, at man tilstræbte at få en stående styrke svarende til to en halv brigade, og at man opbyggede et pansret infanteri udstyret med bæltedrevne pansrede mandskabsvogne, bælteartilleri og bæltetekampvogne. Samtidig oplyste forsvarsministeren, at hærkommandoen faktisk havde overvejet andre placeringer nøje, for eksempel i området ved Borris Sønderland, der var eksproprieret i 1902,⁶³ men at Oksbøl-området ville være det lempeligste. Dertil kom det fordelagtige i beliggenheden ved Vesterhavet samt de tilstødende arealer, der tilhørte klitvæset, og som ville kunne fungere som opmarch- og sikkerhedsområde. Samtidig ville ekspropriationen af områder ved Børsmose, Grærup, Vejers og Mosevrå også betyde, at Forsvaret kunne begynde udflytningen fra København. Ved at sikre Forsvaret tidssvarende arealer til fremtidens øvelser, tjente sagen – efter forsvarsministerens vurdering – almenvellets interesse, hvilket lovliggjorde en ekspropriation. Samtidig undgik forsvarsministeren i sit svar behændigt at komme ind på de konkrete menneskeflytninger, der ville blive resultatet, idet han blot konstaterede, at Oksbøl-området ville være det lempeligste.

Forsvarsministeren søgte også at tilbagevise Skræppenborg-Nielsens dystre fremtidsscenarier for området. Han delte således ikke dennes frygt for, at området ville blive ødelagt for mennesker og dyr, og at hele naturen ville gå tabt ved at ekspropriere til Forsvaret.⁶⁴

“Det er ikke blot et spørgsmål om penge alene, men også et spørgsmål om at se de lysere punkter i denne sag. Jeg tror nemlig, at man på længere sigt må erkende, at statens ekspropriation af det pågældende område ikke alene vil sikre en særpræget egn med en særpræget natur, men også sikre åben adgang for befolkningen langt ud i fremtiden”,

sagde han således.⁶⁵ Derimod ville naturen være truet, hvis arealerne i stigende grad blev udbygget med sommerhuse, for da ville naturen gå tabt for alle andre end sommerhusejerne. Det var forsvarsministerens klare overbevisning, at de eksproprierede områder fortsat ville kunne bruges til rekreative formål,

Figur 4. Et af de karakteristiske skilte, der minder den forbi-passerende om militærets tilstedeværelse. Kilde: Museet for Varde By og Omegn.

idet “*der vil være åben adgang bortset fra de tider, da der er skarpskydninger*”. Og i forhold til dyrene, så var der ifølge forsvarsministeren ingen steder, hvor de trivedes så godt som på Forsvarets arealer. Ministeren erklærede sig derfor uenig i, at en ekspropriation af denne art ville gribe afgørende ind i arealets natur og udseende, og han ville ikke anerkende Skræppenborg-Nielsens påstand om, at man ligefrem tilstræbte tragedien. Ministeren slog i stedet fast, at han ikke var ubekendt med de komplicerede problemer, som processen indebar, men erklærede sig i samme anledning villig til at endevende alle problemer.

Samtidig benyttede ministeren lejligheden til at minde om, at det var hans ansvar at opfylde konsekvenserne af forsvarsforliget fra 1960. Et forlig, der betød, at Forsvaret fik mere komplicerede opgaver at løse og derfor fik behov for mere øvelsesplads.⁶⁶ Han udtalte:

“Det er altså ikke nogen tragedie, der er tale om i denne henseende; det er en proces, som vi har oplevet i så mange andre tilfælde, og som man kan beklage, men som er en konsekvens af den politik, det høje ting med så overvældende flertal har besluttet.”⁶⁷

Meningsudvekslingen demonstrerer først og fremmest to vidt forskellige forventninger til fremtiden. Hvor Skræppenborg-Nielsen var yderst pessimistisk, så var forsvarsminister Victor Gram mere fortrøstningsfuld. Skræppenborg-Nielsen stod imidlertid svagt, fordi SF var det eneste parti, der decideret var anti-militaristisk, og derudover var partiet henvist til at argumentere med følelser og gisninger om den negative indflydelse, som militærets tilstedeværelse ville få for områdets fremtid. Når det gjaldt afsigelsen af præcise fremtidsudsigter, stod forsvarsministeriet ganske vist også på gyngende grund, men til gengæld kunne forsvarsministeren over for SF henvise til de øvrige finansudvalgsmedlemmers helt eller delvise opbakning, til forsvarsforliget og til NATO-medlemskabet. Trods betænkelighederne omkring ekspropriationen af det store område var der intet, heller ikke Skræppenborg-Nielsens indædte modstand, der reelt formåede at rukke forsvarsministeren eller sagens udfald.

Alt var således parat til en udvidelse af det militære terræn i Sydvestjylland, og da anden og sidste behandling af ekspropriationen af arealerne i Ho-Oksby og Ål Kommuner fandt sted den 1. juni 1965, kunne socialdemokraten Ralph Lysholt Hansen på Socialdemokratiets, Venstres, Det Konservative Folkeparti og Det Radikale Venstres vegne anbefale, at man stemte imod SF's forslag om, at forsvarsministeren skulle trække sin skrivelse af 4. november 1964 til Finansudvalget tilbage. SF's forslag om at gøre ekspropriationen til en Folketingsbeslutning blev fejlet af bordet med hele 150 stemmer imod og 10 (SF) for, mens to medlemmer undlod at stemme.⁶⁸ “*Sagen skal efter vores indstilling efter sædvanlig praksis færdigbehandles i Folketingets Finansudvalg*”, var den holdning, der kom til udtryk hos både forsvarsminister Victor Gram og partifællen Ralph Lysholt Hansen.⁶⁹ Forsvarsministeren og Forsvaret havde vundet.

Skræppenborg-Nielsen måtte erkende sit nederlag og ytrede i den forbindelse sin skuffelse over resultatet.

“På et tidspunkt, hvor vi mangler penge, så kan militæret bare gabe op. De efter danske forhold meget store ekspropriationer, der nu skal foretages i Sydvestjylland, er naturligvis ikke blot et spørgsmål om penge, det er meget, meget mere, det er spørgsmålet om at jage folk væk fra deres hjemstavn, det er spørgsmålet om helt eller delvist at ødelægge et landskab, der næppe findes mere særpræget og smukkere noget andet

sted i landet, og det er spørgsmålet om det rimelige i at lægge vort militær – så længe vi nu vil have det og de byrder, det uvægerligt medfører – over på en enkelt egns befolkning. Det, et folketingsflertal her lægger op til, er at udforme og bekoste vel nok Skandinaviens største militære øvelsesplads. Mit parti vil ikke være med til al denne galskab”,

lød hans afsluttende svada.⁷⁰

Den lokale modstand og det manglende tvingende argument

Galskab – det var netop sådan, sagen opfattedes blandt de lokale modstandere af ekspropriationen. De var frustrerede over, at Forsvarets udvidelser lige netop skulle ramme dem og tvinge dem fra deres hjem eller ejendom. Bølgerne gik derfor højt, ikke mindst i dagbladet *Vestkysten*. De to sognerådsformænd i henholdsvis Ho- Oksby og Aal sognekommuner indtog, som vi allerede har set, modsatrettede standpunkter, og også befolkningen var delt. Undersøger man datidens indlæg i form af læserbreve, avisledere og avisartikler i de lokale dagblade, er det tydeligt, at argumentationen i den lokale debat langt hen ad vejen afspejlede debatten blandt folketingspolitikere, som vi så det i det foregående. I det følgende vil jeg give nogle eksempler på argumentationen og give et bud på, hvorfor den ingen virkning havde. Således viser materialet, at modstanderne igen først og fremmest var henvist til argumenter, der forholdt sig til den følelsesmæssige side af sagen, og derfor stod de svagt. De havde ikke den hårdtslående argumentation, som tilhængerne havde i form af, at

- udvidelsen af øvelsesterrænet var i national interesse, fordi de internationale forpligtelser i forhold til NATO-samarbejdet krævede det
- området i Sydvestjylland var det mest velegnede, fordi Forsvaret her i forvejen rådede over en masse jord
- lovgivningen gjorde det muligt at ophæve ejendomsretten
- statskassen havde midlerne, og Folketinget var indstillet på at betale.

Stillet over for disse tungtvejende argumenter bestod modstandernes eneste mulighed for at vende stemningen i at appellere til beskyttelse af naturen og til hjemstavnsfølelsen. Modstanderne slog i lighed med Skræppenborg-Nielsen således på, hvilke skadelige konsekvenser en udvidelse af Forsvarets aktiviteter ville have på naturen. Denne argumentation blev især foretrukket af de berørte sommerhusejere og andre, hvis hjem ikke direkte var berørt af ekspropriationen, men som alligevel ikke var begejstrede for tanken. Således påpegede nogle af modstanderne det tilsyneladende paradoks, som Finn-Jensen

formulerede i et læserbrev: *“Hvordan kan et militært øvelsesområde for meget svært skyts og bombenedkastning forenes med tanken om naturpark og rekreativt område?”* Han forsøgte således at fremhæve det umulige i projektet. Der var flere andre, der undrede sig over, hvorledes Kulturministeriets tanker om en naturpark fra Skallingen i syd til Tipperne i nord kunne forenes med militærets tilstedeværelse.⁷¹ I det hele taget var der flere, der havde svært ved at få militær tilstedeværelse og natur til at rime.⁷² I et tilsvarende læserbrev fra Radikal Ungdom i Ribe lød det:

“Vi protesterer på det kraftigste mod de planlagte militære ekspropriationer langs den jyske vestkyst, der omfatter store dele af de naturskønne områder, som hidtil har været tilgængelige for befolkningen.”⁷³

Naturen var det bedste kort, som modstanderne havde på hånden, når de ikke kunne henvise til, at deres slægt havde levet på egnen i generationer, og at de af den grund følte sig knyttet til området. Derimod kom hjemstavnsfølelsen til at være de lokales stærkeste argument imod eksproprieringen.

“Vi flyttede ind i et gammelt stråtækt hus i 1943. Vi har plantet hvert træ og hver busk på ejendommen, vi har fået nye moderne bygninger og har en god forretning i gang. Det er bittert, hvis vi skal spises af med en slat penge og beskede om at begynde forfra et andet sted. [...] Vi er groet fast på et sted, som vi holder af, og vi vil aldrig kunne få det samme forhold til et nyt sted.”

En anden lokal skrev følgende:

“Jeg skammer mig ikke over min hjemstavnsfølelse. Det vil være svært for mig at flytte herfra og svært for mig at miste alle de gode venner, jeg har på egnen, for vi bliver vel spredt godt omkring i landet, hvor der nu kan blive plads til os.”⁷⁴

I virkeligheden var det forståelige og sympatiske argumenter, men over for tilhængerne af ekspropriationen var de, når alt kom til alt, reelt intet værd. Således lyttede beslutningstagerne måske nok med sympati, men i forhold til de nationale interesser drejede det sig jo blot om relativt få mennesker, hvis personlige følelser og interesser blev berørt. Fra de lokale finder man i aviserne også et gennemgående ønske om at få en afgørelse på sagen. Usikkerheden på fremtiden sled på folk, uanset hvordan de ellers stillede sig til ekspropriationen.⁷⁵

I materialet finder man også eksempler på, at nogle af de lokale forsøgte at henholde sig til den – efter deres mening – grundlovssikrede ejendomsret:

“Jeg flytter ikke, før politiet kommer og henter mig [...] Jeg har sagt til militæret og fredningsfolkene, at ejendomsretten er ukrænkelig, og det holder jeg mig til.”⁷⁶

Et sådan argument ville normalt være stærkt i en retsstat som den danske, hvor ejendomsretten er grundlovssikret. I dette tilfælde havde myndighederne, som det turde være fremgået, imidlertid allerede sikret sig gennem lovgivningen, og derfor var referencen til grundloven heller intet værd. I øvrigt var den pågældende da også flyttet, inden politiet kom. Andre forsøgte i avisen at argumentere for, at konsekvenserne ville være urimeligt store for beboerne i området, og de opfordrede derfor til, at der måtte findes et andet sted. Det blev i den forbindelse foreslået at rykke terrænerhvervelsen længere mod øst til klitplantagerne:

“Vi har den opfattelse, at det er rimeligere at flytte træer end mennesker. Yderligere vil en sådan løsning samfundsmæssigt være betydeligt billigere, da klitplantagerne jo er en yderst dårlig forretning for staten.”⁷⁷

Det var et forslag, som tidligere statsminister for Venstre, Erik Eriksen, blev citeret for at bakke op om. Erik Eriksen var netop valgt i Varde-kredsen, og han havde spillet en rolle i forbindelse med, at Varde by fik sin militærkaserne i 1953. Der var ingen tvivl om, at Erik Eriksen som de fleste andre venstrefolk havde svært ved at finde ud af, hvilket ben han skulle stå på i denne sag. Forslaget forekom i første omgang konstruktivt, men intet tyder på, at det passede ind i militærets planer, og det kom aldrig til at spille en rolle.⁷⁸ Dertil kom, at der heller ingen hjælp var at hente hos Klitvæsnets i forhold til en mere effektiv udnyttelse af disse arealer. Ifølge forsvarsministerens udlægning af klitdirektørens ord ville det således ikke kunne lade sig gøre, da det ville medføre sandflugt.⁷⁹ Udtalelsen vakte undren, og blandt modstanderne var der flere, der havde svært ved at forstå den usædvanlige alliance mellem Forsvaret og Klitvæsnets.⁸⁰ Et andet modstanderargument var de lokales frygt for periodiske afspærringer, og enkelte modstandere forsøgte at slå til lyd for, at militæret var i gang med føre dem bag lyset i forhold til afspærring i forbindelse med skydninger:

“Total afspærring vil ikke finde sted, erklærede oberst Gyldenkrone. Muligt, men mon ikke det bliver en meget omfattende afspærring, når

al skydning koncentrerer i dette område, og skydedagenes antal bliver mindst 240 dage om året.”⁸¹

Heller ikke denne argumentation fik dog nogen gennemslagskraft, sikkert fordi den først og fremmest byggede på en misforståelse. Kort forinden var den før omtalte lokale kommandant i Oksbøllejren, oberstløjtnant Christian baron Gyldenkrone på et offentligt møde netop gået i brechen for at affive en række misforståelser, som han selv kaldte det. Kommandanten understregede, at der ikke ville være tale om total afspærring, men at den principielle holdning var,

“at når hverken øvelser, som eventuelt kræver afspærring, eller skydning finder sted, kan offentligheden i fuldt omfang færdes på de under kommandantskabet hørende arealer, bortset fra lejre og depoter. Modsat gennemfører kommandantskabet strengt, at når afspærring er etableret, tolereres intet uvedkommende ophold i de afspærrede områder.”

Samtidig forsøgte han at overbevise skeptikerne om:

“at denne principielle linie er noget af det bærende i motiveringen [bag en] naturpark, nemlig at offentligheden, den lokale befolkning og ikke mindre de 10-20.000 turister fra adskillige nationer, som kommer til egen om sommeren, kan færdes i et smukt og ejendommeligt landskab med en karakteristisk fauna og flora, jeg kan nævne kronvildt, råvildt, hjejle, urfugle, lyng, enebær med mere – Alle er velkomne her, når der ikke er hejst faresignal. Sådan har det altid været, og sådan vil det fortsat være.”⁸²

Med hensyn til de frygtede afspærringer havde oberstløjtnant Ole Hansen fra Forsvarets bygningstjeneste i Kolding ligeledes på et orienteringsmøde afholdt lokalt i begyndelsen af december 1964 understreget, at afspærringerne “*vil fortsat blive begrænset til det mindst mulige*”.⁸³ Hvor mange af skeptikerne, der lod sig overbevise ved disse lejligheder, er dog uvist.

Naturligvis spillede det økonomiske aspekt også en rolle i protesterne, måske mindre som argument, men snarere som en påpegning af, at ikke alene var ekspropriationen uacceptabel, den økonomiske compensation ville formentlig også være det. Således havde de berørte lodsejere i forbindelse med fredningen i 1960-61 af Grærup Langsø ment, at erstatningen lå langt under det tab, de havde lidt.⁸⁴ Sådanne udsagn gjorde naturligvis ikke tilfredsheden mindre; hvis man skulle jages væk mod betaling, skulle den økonomiske erstatning også være tilfredsstillende.

I de kritiske læserbreve og artikler rettet mod militæret og staten spores en tiltagende frustration og undergangsstemning. Det ses blandt andet af bekymringen omkring de to kirker, der befandt sig i området, og disses videre skæbne. En Peter Vejrup skrev til den lejlighed et digt med den noget sentimentale titel "To kirker skal dø".⁸⁵ Helt så galt gik det ikke, for selvom kirkerne i Mosevrå og i Børsmose lå inden for det eksproprierede område, undgik de ekspropriationen og er fortsat i brug, til trods for det lidt mærkværdige forhold, at menighederne ikke længere bor i nærheden. Digtet udtrykker imidlertid en del af de mangfoldige bange forudannelser, som uvisheden omkring ekspropriationen fremkaldte hos mange. Således forestillede mange i samtiden sig, at områderne ved Grærup, Børsmose og Vejers ville komme til at ligne den afspærrede Kallesmærsk hede, der blev betegnet som "*et trøstesløst og sønderskudt øde*".⁸⁶ Andre indlæg var helt ude af trit med tidens politiske realiteter, som når det blev foreslået, at man hellere skulle afskaffe Danmarks dyre og fuldkommen nytteløse forsvar.⁸⁷

Undergangsstemningen fornemmes tydeligt i breve, læserbreve og avisartikler skrevet af ekspropriationsmodstanderne, der ofte for at sætte trumf på brugte referencer til den forhadte tyske besættelse af Danmark 1940-45 eller helt tilbage til krigen i 1864. Ingen tvivl om, at både modstandere og tilhængere i kampens hede smurte ekstra tykt på, når de fremsatte deres prognoser for fremtiden. Modstandernes fremtidsvisioner blev ofte mere dystre, end der var belæg for, mens tilhængerne af eksproprieringen havde en tendens til at underdrive konsekvenserne.

Borgergruppen Vestjysk Forening var i den henseende modstandernes mest slagkraftige enhed. Ganske vist havde de ikke meget held med deres påkaldelse af Folketingets ombudsmand, professor Stephan Hurwitz, da de søgte støtte til deres påstand om, at forsvarsministeren for at kunne ophæve ejendomsretten med ekspropriationslovene skulle føre bevis for, at ekspropriationen nu også tjente almenvellets interesser.⁸⁸ Svaret må have været nedslående, for ombudsmand Hurwitz fandt ikke nogen grund til at kritisere de militære Oksbøl-ekspropriationer, men de lokale kunne da prøve sagen ved domstolene, som han lakonisk havde udtrykt det i avisen.⁸⁹ Vestjysk Forenings aktiviteter var på et højdepunkt i 1966-1967, hvor foreningen udsendte en række protestskrivelser. Foruden ombudsmanden henvendte man sig til blandt andet Folketingets Finansudvalg med krav om, at det skulle genoptage sagen.⁹⁰ Foreningen allierede sig desuden med højesteretssagfører Erik Sandager, København, der varetog foreningens juridiske interesser i ekspropriationssagen. Fra den følgende periode findes adskillige breve fra Vestjysk Forening, hvor man desperat forsøgte med alle til rådighed stående midler at få omgjort beslutningen. Det var samtidig også det nærmeste, man kom en reel samlet modstand med en juridisk tyngde, der måske kunne gøre indtryk. Den 28. juli 1967 smed foreningen dog

håndklædet i ringen, hvorefter man overlod til de enkelte lodsejere at anlægge retssag. Man havde således drøftet muligheden for et direkte sagsanlæg mod ekspropriationskommissionen for ikke at have foretaget rigtig prøvelse af projektet og for ikke at have været så uvildig, som den burde være. Desuden fandt man, at kommissionen havde undladt at protokollere vigtige modargumenter ved møder med lodsejerne.⁹¹ Denne kovending hang blandt andet sammen med, at foreningens juridiske hjælper, Erik Sandager, ikke længere delte dens opfattelse, idet han ifølge Jyllands-Postens oplysninger fandt, at det ville blive meget vanskeligt retsligt at bevise ovennævnte anklager.⁹² I stedet henvendte foreningen sig til en ny sagfører, der delte bestyrelsens synspunkter, hvorefter man ifølge formanden, Robert Hove, ændrede strategi.⁹³

Kort sagt: Alle muligheder blev afprøvet, men den stærke og velforberejede modstander havde – uden på noget tidspunkt at være det mindste rystet – afpareret alle anklager og beskyldninger. Tilbage var kun for de mest indædte modstandere at trække tiden ud og herefter sælge sig så dyrt som muligt.⁹⁴ Det blev for nogle en opslidende og bitter kamp mod overmagten.

Den lokale debat blev meget følelsesladet og manglede frem for alt gennemslagskraft. Således var det begrænset, hvilket indtryk lokale avisledere, artikler og læserbreve fra de utilfredse landbrugere og sommerhusejere gjorde på både opinionsdannerne og beslutningstagerne i København og andre steder. Debatten foregik således fortrinsvis i den lokale avis *Vestkysten* og i *Vestjysk Aktuelt*. Sagen spillede en mindre rolle i det regionale dagblad *Jyllands-Posten*, hvor den ældste artikel, som jeg er stødt på i materialet, er fra december 1964. Der er ikke meget, der tyder på, at sagen spillede nogen rolle i hovedstadspresen, således kom Politiken tilsyneladende først forbi, da hele historien fik sin dramatiske finale. Det samme gjaldt boulevardpressen, først og fremmest BT, der begyndte at skrive om sagen sent i forløbet, hvor udfaldet for længst var givet. Da handlede artiklerne om den lille mands kamp mod systemet.

Den lokale debat var derfor uden sammenligning den væsentligste, mens det var svært at skabe interesse for sagen ud over det lokale. Samtidig er det også tydeligt, at en hel del indlæg i debatten var præget af manglende viden, mistro og misforståelser, ubevidste som bevidste. Samlet set blev protesterne fremlagt af modstandere, der havde svært ved at finde hinanden, og for hvem de mere og mere desperate forsøg på at afspore ekspropriationen til militæret var for vanskelig en opgave.

For tilhængerne af ekspropriationen var de sværest håndterlige argumenter appellen til hjemstavnsfølelsen, ødelæggelsen af naturen og til det følelsesmæssige aspekt i det hele taget. Trods dette sidder man tilbage med en fornemmelse af, at selvom myndighederne nok lyttede til sådanne ytringer og gav udtryk for, at penge ikke var alt, så var pengene i sidste ende det eneste,

staten kunne tilbyde. Og med penge måtte de eksproprierede derfor tage til takke – hjemstavnsfølelse eller ej.

Der var hverken politisk flertal eller vilje til at omstøde beslutningen i Folketingets Finansudvalg. Drejebogen havde tidligt været klar, og ekspropriationen kørte allerede på skinner, før de lokale nåede at mobilisere en modstand. Populært sagt blev modstanderne taget på sengen, og som det er fremgået, var det formentligt også meningen. Det var derfor en kamp på ulige vilkår, hvor den ene part var langt stærkere end den anden. Andreas Lehnemann ramte noget centralt, da han i sit forord til bogen *Ekspropriationen af Eventyrets Land* skrev:

“Vi troede på vor grundlovmæssige ejendomsret. Men hvad aner menigmand om alle de fortolkninger af lovparagrafferne, de lærde kan strides om i årevis uden at blive enige, og det viste sig her, at hensynsløse embedsmænd har let spil over for en befolkning, der håber og tror på, at ret og retfærdighed sker fyldest.”⁹⁵

Bitterheden i ordene er tydelig, men alligevel kan man godt dele Lehnemanns opfattelse af, at myndighederne i denne sag havde alt for let spil over borgerne. Ikke kun havde staten fat i den lange ende med hensyn til lovgivningen, men den havde også kontrol over det juridisk-bureaukratiske apparat, hvorfor sagen var og blev håbløs for modstanderne. Alt tyder dog også på, at det var præcist det, man ønskede politisk, nemlig at sagen hurtigt fandt sin løsning til gavn for NATO-samarbejdet og Forsvaret. Derfor er det på sin vis trist at iagttagelse, hvorledes modstandere blandt beboerne trods forsøg på at ændre sagens gang, reelt var sat skakmat fra begyndelsen og i de følgende år blot sprællede forgæves i nettet. De var deltagere i en kamp, som de aldrig havde en chance for at vinde, fordi sagens politiske vigtighed overtrumfede nogle – ud fra en national betragtning – relativt få borgeres protester mod at skulle opgive deres hjem og i adskillige tilfælde også livsværk.

De forskelligartede modargumenter viste samtidig, hvor svært det var for de lokale at gestalte en samlet modstand, blandt andet fordi de manglede det tvingende argument, der kunne samle modstanden og presse den alt for stærke og velforberejdede modstander, og som effektivt kunne stikke en kæp i hjulet på ekspropriationen. Desuden savnede man en understøttende presse og ikke mindst midlerne til en langt stærkere juridisk bistand, foruden at også den politiske gennemslagskraft manglede. Sagen blev aldrig i sin helhed prøvet ved domstolene, hvilket skyldtes manglen på et tvingende argument og juridisk og økonomisk slagkraft. Det er en tanke værd, om appellen til hjemstavnsfølelsen kunne have ændret noget, hvis sagen først var kommet i Folketinget og var

blevet genstand for en større offentlig debat. Alt dette skete imidlertid ikke, og sagen gik sin gang. I et tilbageblik er det således meget tydeligt, at de lokale beboeres reaktion kom alt for sent på et tidspunkt, hvor scenen for længst var sat og løbet kørt.

Ekspropriationen bliver en realitet

På baggrund af den modstand, der var mod ekspropriationen, ville det være forventeligt, at denne også gjorde sig gældende i forbindelse med selve ekspropriationsforretningerne.

Torsdag den 14. juli 1966 indkaldte kommissarius ved statens ekspropriationer i Jylland, Fritz Johan Boas, til en besigtigelsesforretning på Turisthottellet i Oksbøl. På mødet havde de berørte mulighed for at fremkomme med bemærkninger til projektet. Der var tale om en foreløbig prøvelse, "*medens de fornødne ekspropriationer til anlægget vil finde sted ved en senere forretning*", som det hed i indbydelsen.⁹⁶ De berørte ville få mulighed for at se oversigtskort over de påtænkt eksproprierede arealer, og eventuelle spørgsmål ville kunne afklares.⁹⁷ På mødet kunne oberstløjtnant Ole Hansen oplyse, at militæret regnede med den 1. november 1967 som overtagelsesdag, men det var muligt, at den dato ville blive udskudt, hvis sagen trak i langdrag. Samtidig kunne han oplyse, at det var blevet pålagt militæret at tage så stort et hensyn til de ekspropriationsramte som muligt, så de kunne få rimelig tid til at finde et sted at bo, før militæret overtog deres ejendomme.⁹⁸

Efter at Finansudvalget havde bevilliget pengene til ekspropriationen, gik det forudsigelige slagsmål om prisen for ekspropriationen i gang. Forsvarsminister Victor Gram havde i begyndelsen talt om et beløb i størrelsesordenen 15-20 millioner, men i 1966 var nogle Varde-borgere kommet frem til nogle helt andre tal, nemlig 62.800.000 kroner! Dette beløb blev dog blankt afvist af forsvarsministeren, der ifølge *Vestkysten* mente, at udgifterne næppe ville overstige 25 millioner kroner.⁹⁹ En artikel i *Jyllands-Posten* ville derimod vide, at erstatningskravene fra lodsejerne løb op i 100 millioner kroner.¹⁰⁰ I lokal-samfundet fortsatte protesterne, og der blev indsamlet mere end 30.000 underskrifter imod det, man opfattede som et statsligt overgreb, dog uden den ønskede effekt.¹⁰¹ Striden fortsatte, og på den sidste dag i marts 1967, måtte oberstløjtnant Ole Hansen konstatere, at sagen var blevet forsinket, og at ekspropriationerne ville komme til at strække sig over mere end et år, således at Forsvaret først i efteråret 1968 ville få råderet over arealerne.¹⁰² Omkring maj 1967 kunne man i *Jyllands-Posten* læse, at de første 20 af i alt 292 ekspropriationer nu var sendt til den kongelige kommissarius, og at de egentlige ekspropriationsforretninger kunne begynde i sidste uge af juni. Sagerne blev ifølge avisen klargjort 20 ad gangen, således at man først færdiggjorde alle de

fastboendes sager, hvilket drejede sig om i alt 69 landejendomme og 43 helårsbeboelser. Derefter kom turen til de 85 sommerhuse og 95 udstykkede sommerhusgrunde. Herudover var 85 grunde under udstykning i februar 1966, men man regnede med, at disse udstykninger nu var indstillet.¹⁰³ Det var mange sager, men ifølge *Jyllands-Postens* artikel forventede ekspropriationskommissionen at kunne ekspropriere 10 ejendomme hver fjortende dag, hvilket betød, at sagen ville være afsluttet i løbet af halvandet år. Forretningsgangen var den, at kommissarius vurderede sagerne, hvorefter lodsejerne blev indkaldt til ekspropriationsforretning. Herefter fik lodsejeren et pristilbud, som kunne accepteres øjeblikkeligt eller med 14 dages betænkningstid, og hvis man ikke kunne opnå enighed, ville sagen blive indbragt for en taksationskomité.¹⁰⁴ For landmændene, der fik sat et prismærkat på deres bedrift, som i adskillige tilfælde også var et livsværk, kunne det være en belastende oplevelse, og fremgangsmåden kunne virke både uværdig og som en regulær magtdemonstration, som Kayser Nielsen har betegnet det.¹⁰⁵

De første ekspropriationer blev foretaget d. 13. juli 1967 og fandt ifølge *Vestkysten* sted i god ro og orden.¹⁰⁶ Dagen efter kunne avisen oplyse, at de ti første lodsejere alle gik ind for ekspropriationskommissionens tilbud. Ifølge aftalen kunne lodsejerne blive boende indtil den 1. november 1968,¹⁰⁷ hvor Forsvaret ville overtage området. Da ekspropriationerne imidlertid gik langsommere end antaget, var der stadig beboere tilbage efter den 31. oktober, og disse måtte leve med, at den militære aktivitet i området gik i gang.¹⁰⁸ Fristen blev forlænget til 1. marts 1969, og derefter var der indtil sidst i januar 1970 blot to beboere tilbage i området, nemlig Tage Harborg¹⁰⁹ og Andreas Lehnemann. Sidstnævnte blev boende frem til den 7. april 1970, hvor han blev sat ud af sin gård i Børsmose med Gestapo-metoder, som han kaldte det i Politiken. Det var et hårdt slag for den 71-årige mand, der havde boet på gården siden 1920, og hvis far havde haft gården i 40 år før ham.¹¹⁰

Sammenlagt blev mere end 300 ejere og 30 brugere berørt af ekspropriationen, der i alt løb op i 45 millioner kr.¹¹¹ Udgifterne blev således mere end dobbelt så store som de 15-20 millioner, forsvarsministeren omtalte i begyndelsen. Det skyldtes prisudviklingen, men det skyldtes også, at de lokale fik en god pris, og at ekspropriationskommissionen i nogle tilfælde tilsyneladende kunne lukke munden på nogle af skeptikerne med pengesedler. Således lå de første erstatninger på mellem to og fem gange ejendomsværdien efter 13. almindelige vurdering.¹¹²

De faktiske beløb fremgår af de offentliggjorte udskrifter fra forhandlingsprotokollen for ekspropriationskommissionen.¹¹³ Netop erstatningsudmålingerne blev naturligvis også efterfølgende kilde til nogen utilfredshed blandt de eksproprierede. Udmålingerne virkede vilkårlige på nogle, idet nogen tilsyneladende fik for mange penge for en ejendom med dårlige bygninger, mens andre

Figur 5. Her ses ekspropriationskommissionen parat til at ekspropriere den 14. juli 1967. Det drejer sig om en af de typiske små landejendomme, der prægede området. Nu står de tomme skaller tilbage som kulisser. Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

med eksempelvis velholdte bygninger fik forholdsmæssigt for lidt. Værre blev det, da Folketinget i 1968, uafhængigt af begivenhederne i Sydvestjylland, som en del af en skattereform vedtog, at folk, der fik deres ejendom eksproprieret, ikke skulle betale kapitalvindingsafgift.¹¹⁴ Loven havde tilbagevirkende kraft fra 1. januar 1968, således at de, der havde fået deres ejendom eksproprieret i 1967 skulle betale skat af deres erstatning, mens de senere eksproprierede undgik det. Dette havde en slagside, fordi man af hensyn til de fastboende netop var begyndt med denne gruppe, der havde det største behov for en afklaring, mens blandt andet sommerhusejere og spekulanter blev afviklet sidst og nu pludselig undgik kapitalvindingsskatten. Der var ingen tvivl om, at dette gav modstandernes retfærdighedsfølelse endnu et knæk og hos de ramte bidrog til opfattelsen af magtarrogance og overgreb.¹¹⁵

I rapporten "En ekspropriation og dens følger" findes en række udsagn, der stammer fra interviews lavet omkring 15 år efter begivenhederne. Her konkluderer

deres det, at nogle af de eksproprierede beboere gav udtryk for, at de var blevet behandlet godt fra myndighedernes side, mens der hos andre var en udtalt bitterhed at spore. Hos mange havde ekspropriationen efterladt en følelse af, at der blev handlet hen over hovedet på dem. De protester, man samledes om, havde ikke haft nogen effekt, og man måtte affinde sig med myndighedernes beslutninger.¹¹⁶ I rapporten finder man svar som: "*De [kommissionen] gjorde, som de ville. Man kunne ikke snakke med dem*", eller "*De arbejdede med det, som om det var kvæg, der skulle slagtes*".¹¹⁷ Ekspropriationen blev helt åbenlyst en smertefuld proces for nogle, men selvom det vel nok er modstanden, der har fyldt mest i eftertiden, så hører det med i det samlede billede, at langt størsteparten af ekspropriationsforretningerne forløb i god ro og orden. Der var således kun i to tilfælde tale om en form for civil ulydighed, hvor beboerne nægtede at forlade deres hjem, og hvor den sidste beboer måtte sættes ud af kongens foged og politiet. Dertil kom, at kun en ganske lille procentdel af de eksproprierede faktisk ankede erstatningsstørrelsen, hvilket trods alt må aflæses som en form for tilfredshed.¹¹⁸

Konklusion

"Et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden Anden Verdenskrig", har Kayser Nielsen kaldt ekspropriationen af arealerne i Ho-Oksby og Ål kommuner i slutningen af 1960'erne, hvor mere end 300 landbrugere, husejere og sommerhusejere måtte overlade deres ejendom til Forsvaret og lade området affolke. Det er en dramatisk historie, der ligger bag dette næsten udforskede kapitel af den nyere danmarkshistorie.

I det foregående er det undersøgt, hvordan Folketinget kunne sidde de lokale protester overhørig og tvinge lokale beboere væk fra deres hjem, selvom egnens beboere påberåbte sig deres grundlovssikrede ejendomsret. Folketinget var godt forberedt, idet man med *Lov om ekspropriation i militære øjemed* allerede i 1954 havde sikret sig det nødvendige lovgrundlag for et indgreb. Og allerede i sommeren 1962 havde Forsvaret og forsvarsministeriet vist interesse for området og holdt en indledende drøftelse for lukkede døre med de to kommuners sognerådsformænd. Endvidere var det politiske argument for en ekspropriation på plads. Den udenrigspolitiske situation og ikke mindst NATO-samarbejdet stillede Forsvaret over for nye opgaver, som flertallet af politikerne følte sig forpligtede til at bistå Forsvaret med at leve op til. Desuden spillede presset fra NATO en rolle og gav udvidelserne til Forsvaret høj politisk prioritet. Politisk var man indstillet på at arbejde hurtigt, hvilket blandt andet kom til udtryk ved, at ingen andre end SF stemte for partiets forslag om at gøre beslutningen til en sag for Folketinget og ikke kun for Folketingets Finansudvalg.

Hadde SF haft held til at trække sagen i Folketinget, havde sagens forløb

strakt sig over længere tid, og der havde sandsynligvis været større mulighed for, at en folkelig modstand ville kunne have bragt de folkevalgte i tvivl. Det ville således have givet modstanderne mere tid til at organisere en stærkere modstand, end tilfældet blev. Dette ønskede forsvarsministeren imidlertid ikke, og dertil fik han opbakning hos alle andre partier end SF, selv om flere af finansudvalgets medlemmer udtrykte betænkeligheder i forhold til den lokale befolkning. Betænkelighederne var dog ikke større, end at politikerne vurderede, at beslutningen i sidste ende var nødvendig og i almenvellets interesse. Beslutningen kunne derfor tages af Folketingets finansudvalg i det korte tidsrum fra november 1964 til juni 1965.

I dette forløb stod modstanderne, som det er fremgået, meget svagt. De havde på den ene side Folketinget og lovgivningen imod sig, og på den anden side var de dårligt forberedte og i det hele taget ringe rustet til at tage kampen op mod Folketinget. De manglede en stærk organisation med en langt bedre juridisk slagkraft, end det viste sig at være tilfældet. Samtidig viste det sig, at modstanderne udgjorde en broget flok af blandt andet landmænd og sommerhusejere, der aldrig rigtig fandt hinanden, ikke mindst fordi deres forhold til stedet var så vidt forskellige. Således kunne sommerhusejerne i forsøget på at redde deres ejendomme først og fremmest appellere til en bevarelse af naturen og dens herlighed, mens landmændene og de øvrige lokale argumenterede med, at man tog deres hjem og for landmændenes vedkommende deres levebrød fra dem. Der var ingen tvivl om, at områdets fastboende i den henseende stod stærkest, og alligevel var det ikke tilstrækkeligt. Således må man konstatere, at modstanderne af ekspropriationen manglede både det samlende og det tvingende argument, der kunne ryste modstanderen og overhovedet bringe projektet i fare. Bedst lykkedes det at etablere modstand i Vestjysk Forening, men det er tydeligt, at den fornødne styrke og ekspertise – det være sig juridisk, politisk og økonomisk – der kunne føre en sag til sejr ved for eksempel domstolene, ikke var til stede. Hertil savnedes også en gennemslagskraft i aviser og tv, som måske kunne have skabt større forståelse for de berørtes sag og vundet en del af befolkningen over på de lokales side. Således lykkedes det ikke modstanderne at råbe politikerne op og afværge det, som for nogle af dem blev en personlig tragedie. Situationen var den, at da de lokale beboere forsøgte at mobilisere en modstand mod det, de betragtede som et overgreb, var slaget i virkeligheden allerede tabt. Som forløbet blev, var styrkeforholdet mellem de lokale modstandere og de Folketingsvalgte for ulige, og det blev Davids kamp mod Goliat, men i modsætning til den bibelske fortælling med en helt forudsigelig sejr til Goliat.

Trods både modstand og utilfredshed må man konstatere, at selve ekspropriationsprocessen i det store hele forløb fredeligt. Trods dette generelle træk, findes der flere beretninger om, at ekspropriationen blev oplevet som ydmy-

gende og havde karakter af en magtdemonstration. For nogle var det grænseoverskridende at skulle have deres livsværk vurderet af myndighederne, mens ekspropriationerne for andre udgjorde en god chance for at komme af med en ejendom, der måske ikke var meget fremtid i. For et par enkelte landmænd blev den stadigt mere håbløse kamp for deres ejendom særlig indædt, men stort set alle endte med at acceptere erstatningssummen, og kun en brøkdel ankede beløbet.

Under hele debatten om ekspropriationen duellerede tilhængere såvel som modstandere om at fremskrive netop det fremtidsscenario for en militær ekspropriation, der passede til deres synspunkter. Det gjaldt både på Christiansborg og senere også lokalt. Som det er fremgået, udmalede modstanderne, hvorledes de militære aktiviteter ville ødelægge områdets natur og isolere området, mens tilhængerne tilsvarende underdrev prisen på ekspropriationen og den militære aktivitets betydning for egnens beboere. I dag må man konkludere, at de mest dystre fremtidsforudsigelser med tiden blev gjort til skamme, og at det trods alt var fortalerne for ekspropriationen, herunder forsvarsminister Victor Gram, der kom tættest på det, som blev virkelighed. Resultatet blev et nyt landskab, som både militæret, den lokale befolkning og turisterne kan færdes i.

Efterskrift

Historien om ekspropriationen er langsomt, men sikkert ved at forsvinde fra mands minde. Der er således gået 45 år siden, sagen blev afsluttet og ekspropriationen gennemført. Afstanden i tid giver os imidlertid den fordel, at vi til forskel fra datidens aktører kan se, hvad følgerne af ekspropriationerne blev, og hvorvidt datidens argumenter holdt stik.

For området i sin helhed gik det overordnet set bedre, end de mest pessimistiske modstandere forudså i deres argumentation. Ekspropriationen affolkede ganske rigtigt egnen, og de tidligere beboere måtte påbegynde en ny tilværelse. Typisk købte de yngre mænd en ny ejendom på egnen, mens den ældre generation flyttede til en af de nærliggende byer som for eksempel Oksbøl, hvor de købte eller byggede et hus. Andre igen investerede deres erstatning i en servicestation, en minkfarm eller lignende.¹¹⁹ Således viste det sig, at langt de fleste, cirka 80 % af de eksproprierede, bosatte sig inden for en radius af 20 kilometer fra deres gamle bopæl, mens mere end 95 % efterfølgende bosatte sig inden for en radius af 30 kilometer.¹²⁰

I kampens hede var nogle af modstanderne inde på, at egnens badesteder ville uddø.¹²¹ Andre mente, at det i store dele af året, omend også først og fremmest i ferieperioderne ville blive uudholdeligt at bo i området.¹²² En lignende bekymring, som blandt andet kom til udtryk hos sognerådsformanden Hans Pedersen i Ho-Oksby, var, at den sydvestligste del af kommunen skulle blive

afskåret fra omverdenen i perioder, og at det ville ødelægge den vigtige sommerturisme, og at dette samtidig ville medføre, at Ho-Oksby ville ophøre som selvstændig kommune. Mange år senere er det let at konstatere, at Ho, Blåvand og Vejers ikke blev afskåret fra omverdenen, og at turismen i stedet for at sygne hen er blevet udbygget betydeligt i området, så den spiller en langt vigtigere rolle i dag end dengang.¹²³ Frygten for, at ekspropriationerne ville bevirke, at Ho-Oksby ikke kunne forsætte som selvstændig sognekommune, viste sig måske ikke helt ubegrundet al den stund, at Ho-Oksby sognekommune mistede sin selvstændighed ved kommunalreformen i 1970. Her blev den slået sammen med netop Aal sognekommune til Blåvandshuk kommune, som i 2007 blev en del af Varde kommune. Det skyldtes dog næppe ekspropriationen, men snarere den generelle strukturelt betingede samfundstendens i retning af øget centralisering og større kommuner.

Sognerådsformanden i Aal kommune, Egon W. Jensen, var tilhænger af ekspropriationen, fordi den ville tiltrække arbejdspladser til området, og ikke mindst Oksbøl by fik med ekspropriationerne da også glæde af en lang række nye arbejdspladser. Egon W. Jensen fandt den gang, at

“de militære areal-udvidelser [...] vil bringe adskillige tilflyttende befolingsmænd til egnen, og jeg mener ikke, vi har råd til at sige nej til de indtægter, der vil flyde af et [sic!] voksende, skatteydende befolkningsstand!”¹²⁴

Oksbøllejren har i dag knap 700 medarbejdere og har siden da været en af Varde kommunes største arbejdspladser.

Hvad angik naturens fremtidige tilstand fik pessimisterne ikke ret, idet naturen i sidste ende blev en af vinderne. Forsvarets og Klitvæsnets interesser sikrede et stort sammenhængende naturområde på 1.840 hektar, som i dag rummer en stor bestand af kronvildt. Ganske vist indeholder arealet utallige kørespor fra Forsvarets kampvogne, men ikke de frygtede bombekraterer, der er henvist til det større og ældre øvelsesareal på Kallesmærskhede, hvor blandt andet artilleriets nedslagsområder findes. En eventuel større udstykning til sommerhuse ville utvivlsomt have haft større negative konsekvenser for både natur og fortidsminder i området, ligesom den ville have medført en lukning af området for offentligheden. Således fik daværende forsvarsminister Victor Gram ret i, “*at det ikke var nogen tragedie*”, fordi man ved at ekspropriere til Forsvaret ville bevare naturen, mens den ville gå tabt, hvis den blev til sommerhusgrunde.

Når det kommer til den økonomiske side af sagen havde Forsvarsministeriet i 1965 skønnet, at prisen for ekspropriationen ville blive på 15-20 millioner

kroner. Dette beløb var Skræppenborg-Nielsen øjeblikkeligt kritisk overfor, og han mente, det kun ville dække halvdelen. Begge beløb antyder den klassiske forhandling, hvor tilhængerne var forsigtige med at sætte beløbet for højt, mens kritikerne omvendt ikke ville sætte det for lavt. Undervejs fremkom flere kritikere som nævnt med større beløb, der havde til formål at understrege det vanvittige i projektet. Ekspropriationen kom til at koste 45 millioner kroner, hvorfor kritikeren Skræppenborg-Nielsen kom tættere på det endelige beløb, end han måske selv anede.

Hvad angår landbruget i området, så ville det antageligt, hvis det ikke dengang var blevet tvangsafviklet, i dag have været koncentreret på nogle få ejere, om ikke helt afviklet og udstykket til sommerhuse. Landbrugenenes ringe fremtidsudsigter var allerede kendte i samtiden; således gjorde sognerådsformand Egon W. Jensen opmærksom på dette allerede i 1964:

“Der er på denne egn tale om ejendomme, hvor man skal slide fra morgen til aften for at få det til at løbe rundt, og jeg kender flere yngre landmænd, som ser hen til at få ejendomme på bedre jord. I øvrigt er det fortrinsvis ældre mennesker, der har gårdene, og det kan ikke nægtes, at nogle af ejendommene er ved at være forfaldne, hvilket netop skyldes, at planerne har været ventileret gennem så mange år”.¹²⁵

Det var ikke en populær kommentar i 1964, men ikke desto mindre ganske interessant, fordi den antyder, at i hvert fald sognerådsformanden så nye tider forude. Strukturen med de små gårde, der havde været familiens hjem og grundlaget for deres udkomme i generationer, ville da utvivlsomt også have været opløst i dag ganske som de fleste andre steder i landet. I den føromtalte undersøgelse, lavet af studerende ved Den Sociale Højskole i Esbjerg i 1982, regnede man sig frem til, at gennemsnitsalderen for de eksproprierede i 1966 var 53,2 år for mændene og for kvindernes vedkommende 50,3 år. Ydermere var 19,4 % af mændene over 67 år i 1966.¹²⁶ Disse resultater understøtter argumentet om, at man i området i løbet af en periode på måske 10 til 15 år stod over for et generationsskifte, hvor mange af de små landbrug ville være forsvundet.

Alt i alt må man konstatere, at eksproprieringen for mange blev en hård menneskelig proces, men også at kritikerne på de fleste andre punkter generelt viste sig for pessimistiske med hensyn til egnens fremtidsudsigter efter ekspropriationen. Området blev affolket, men ikke afspærret, og vestkystens rekreative områder og den deraf følgende turisme og sommerhusudlejning er i modsætning til, hvad der dengang blev hævdet, i dag meget betydningsfulde økonomiske faktorer for kommunen og for landet.

For forsvaret blev resultatet af ekspropriationerne, at det fik et sammen-

Figur 6. Området skulle fortsat se beboet ud. Her er det Vejers gamle skole, der blev opført i 1900 og fungerede indtil 1964. Bygningen er et godt eksempel på, hvorledes de gamle tomme bygninger tilfører landskabet historie og karakter, når de stadig vedligeholdes. Museet for Varde By og Omegn.

hængende øvelsesområde, hvor man kunne føre en forstærket bataljon i nogenlunde rigtigt rum såvel i bredde som i dybde. Arealet måler således fra Blåbjerg Plantage til Blåvand 21 kilometer og har en bredde på omkring 10 kilometer.¹²⁷ Før lokalsamfundet var resultatet, at de mindre bebyggelser ved Børsmose, Kærgård, Mosevrå, Bordrup, Vejers by og Grærup by, der ikke var landsbyer, men små klynger af huse, helt forsvandt. I dag finder man dog stadig en del af de eksproprierede bygninger i området.

Ingen, der kører igennem det militære øvelsesområde ved Oksbøl tæt ved nogle af landets mest populære turiststeder, undgår således at bemærke dette mærkværdige landskab. De forladte gårde, husmandssteder og huse ligger tilbage, men ikke som da deres ejere forlod dem for mere end 45 år siden, idet

der i årenes løb er fjernet mange bygninger i form af gamle lader, stalde og stuehuse. Alligevel giver de tilbageværende huse et indtryk af et gammelt kulturlandskab, hvilket ikke ville være tilfældet, hvis bygningerne var forsvundet fra landskabet. Dette er blandt andet et resultat af forhandlinger mellem Forsvarets bygningstjeneste og Fredningsplansudvalget i Ringkøbing og Ribe Amter, der ønskede, at området også fremover skulle se beboet ud.¹²⁸ Det tidligere opdyrkede agerland, der dannede grundlaget for mange familiers tilværelse, er nu groet til med selvsåede træer, buske og krat, som igen har trukket vildt til området. Disse områder er i dag offentligt tilgængelige det meste af tiden. Og i dag tænker vel kun de færreste af de tusinder af gæster, der hver sommer passerer gennem området, over de stærke spændinger og følelser, som ekspropriationen af "Eventyrets Land" dengang udløste. Forsvaret bruger stadig flittigt området, der dækker omkring 6.500 hektar, og som dermed er det største og eneste terræn i Danmark, der kan bruges i forbindelse med større militære øvelser.¹²⁹

Noter

- 1 Kayser Nielsen, s. 196. For en mere detaljeret analyse af de lokale modstanderes synspunkter vil jeg henvise til Niels Kayser Niensens artikel "Bemægtigede steder – Ekspropriationen af Eventyrets Land i Vestjylland" i bogen *Steder i Europa* fra 2005.
- 2 Vilslev Petersen, forordet til Thomas Lange "Eventyrets Land" uden side-tal. Udgivet 1994.
- 3 Ibid.
- 4 Iversen, s. 22.
- 5 Lehnemann I, s. 20f. Lehnemann fortalte i et avisinterview, at halvdelen af hans agerjord i Grærup og Børsmose blev eksproprieret af det danske militær til den tyske værnemagt i 1941.
- 6 Kayser Nielsen, s. 169.
- 7 Ipsen, s. 51ff.
- 8 Vestkysten 21. marts 1963: "Er vi købt eller solgt", Ipsen, s. 52 og Kayser Nielsen, s. 170.
- 9 Ipsen, s. 52.
- 10 Vestkysten 21. marts 1963. I artiklen "Er vi købt eller solgt" fortæller Major Schousbo fra kommandantskabet i Oksbøllejren om de militære ønsker, der i hans udlægning var helt i overensstemmelse med forsvarsministe-rens argumentation, at infanteriet nu blev udstyret med moderne pans-rede og bæltedrevne mandskabsvogne, som man ikke ville kunne bruge uden for øvelsesområderne. Lehnemann, s. 13. Se også Ipsen, s. 46.
- 11 Lauridsen, s. 277 og Villaume og Borring Olesen, s. 290.

- 12 Skou, s. 326.
- 13 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 757-58. Se også Vestkysten 21. marts 1963. Lehnemann, s. 13.
- 14 Argumentationen svarer nøje til den, oberstløjtnant Ole Hansen fra Forsvarets bygningstjeneste i Kolding gav ved et protestmøde i Varde Hallen. Referat i Vestkysten 2. december 1964. Lehnemann I, s. 98ff.
- 15 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 761-62.
- 16 Mandatfordelingen i den pågældende periode hidrørte fra valget i november 1960, hvor Socialdemokratiet havde 76, Venstre 38, Konservative 32, Det Radikale Venstre 11, Socialistisk Folkeparti 11 og De Uafhængige 6 mandater, mens Slesvigsk Parti, der ikke spillede nogen rolle i sagen, havde 1 mandat. Det vil sige, at de partier, der bakkede op om NATO-samarbejdet og dermed Forsvaret, sad på 157 mandater.
- 17 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 757-58.
- 18 Finansudvalget behandler normalt kun finansloven og tillægsbevillingsloven samt statsrevisorernes endelige betænkning over statsregnskabet. Udvalget behandler herudover et stort antal bevillingsansøgninger fra ministre. Hvis Finansudvalget tiltræder bevillingsansøgningen, er ministeren stillet, som om hele Folketinget havde givet sit samtykke. Kilde: www.ft.dk.
- 19 Kayser Nielsen, s. 171.
- 20 Folketingets Årbog 1953-54, s. 341ff.
- 21 Danmarks Riges Grundlov, www.grundloven.dk § 73 stk. 1, 2 og 3.
- 22 Folketingets Årbog 1963-64, s. 299.
- 23 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2186. Forsvarsminister Victor Gram: "Jeg vil dog gerne gøre opmærksom på, at vi fra Forsvarets side allerede i sommeren 1962 har ført forhandlinger, således at en række myndigheder og personer, herunder de af forslaget berørte 2 kommuner, er blevet orienteret om forslagets omfang og art. Det vil sige, at det på et meget tidligt tidspunkt er blevet ført omfattende forhandlinger og drøftelser om dette problem, således at man ikke med rimelighed kan påstå, at vi er gået stille med dørene eller har forsøgt at luske os frem."
- 24 Vestkysten: "Er vi købt eller solgt?", 21. marts 1963. Lehnemann I, s. 13 og Vestkysten: "Oksbøl-ekspropriationerne til videre forhandling", 1. halvdel af november 1964.
- 25 Kayser Nielsen, s. 172, se også Hestbech, s. 104.
- 26 Vestkysten, 1. halvdel af november 1964. Lehnemann I, s. 34ff.
- 27 Ibid.

- 28 Vestkysten: "Vi vil ikke gå frivilligt", 17. november 1964.
- 29 Hestbech, s. 104. Af undersøgelsen, der ganske vist kun gælder for Vejersområdet, der lå i Ho-Oksby kommune, fremgår det, at ekspropriationen delte sindene. Det samme fremgår blandt andet af debatterne i aviserne.
- 30 Vestkysten, 21. marts 1963: "Er vi købt eller solgt" i Lehnemann I, s. 13ff samt Kayser Nielsen, s. 193.
- 31 Et kort resume af 1. og 2. behandling af sagen finder man blandt andet i Folketingets Årbog 1964-65, s. 600ff.
- 32 Læserbrev: "En årsag" i Vestkysten, 3. december 1964. Lehnemann I, s. 106.
- 33 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 757-58.
- 34 Folketingstidende 116. årgang, 11. december 1964, spalte 1692.
- 35 Ibid.
- 36 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2170.
- 37 Man finder i aviserne adskillige eksempler på bekymring over naturen, for eksempel fire læserbreve i Vestkysten, 19. november 1964.
- 38 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2168.
- 39 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2169.
- 40 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2170-71.
- 41 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2169.
- 42 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2171.
- 43 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2172.
- 44 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2173.
- 45 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2173f.
- 46 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2173.
- 47 Ibid.
- 48 Vestkysten, 12/12 1964: "Udvidelserne gennemføres næppe i planlagt omfang". Lehnemann I, s. 117f.
- 49 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2174.
- 50 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2175.
- 51 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2176.
- 52 Ibid.
- 53 Vestkysten, 13. november 1965: "Eventyrets land". Lehnemann I, s. 140ff.
- 54 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2177.
- 55 Ibid.
- 56 Ibid.
- 57 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2179.
- 58 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2180.
- 59 Vestkysten 14. juli 1966: "Ekspropriationerne ventes påbegyndt om et halvt år". Lehnemann I, s. 203.

- 60 Dengang var Christiania-problematikken omkring Bådmandsstrædes Kaserne ukendt fremtid; måske havde Socialdemokratiet og de borgerlige partier haft mindre travlt med at rømme de københavnske kaserne, hvis de havde kendt den senere udvikling.
- 61 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2165.
- 62 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2165, 2166.
- 63 Borris Skydeterræn, Drifts- og plejeplan 2013-2027. www.forsvaret.dk.
- 64 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2181-82.
- 65 Folketingstidende 116. årgang, 1. juni 1965, spalte 5890.
- 66 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2181.
- 67 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2182.
- 68 Folketingets årbog 1964-65, s. 602.
- 69 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2186 og Folketingstidende 116. årgang, 1. juni 1965, spalte 5888.
- 70 Folketingstidende 116. årgang, 1. juni 1965 spalte 5889.
- 71 Kayser Nielsen, s. 171. NB! Gyldenkrone var oberstløjtnant og ikke oberst.
- 72 Vestkysten, efteråret 1964: "Udvidelsen af Oksbøllejrens skydeområde". Lehnemann I, s. 32.
- 73 Vestkysten, 19. november 1964: "Radikal Ungdom i Ribe udtaler". Lehnemann I, s. 39.
- 74 Vestkysten, 25. november 1964: "Vi vil blive, hvor vi er". Lehnemann I, s. 71.
- 75 Vestkysten, 21. marts 1963: "Er vi købt eller solgt? Lehnemann I, s. 13. Se også Landsbladet, 15. maj 1965: "Nu vil de have klar besked". Lehnemann I, s. 133.
- 76 Landsbladet, 15. maj 1965: "Nu vil de have klar besked". Lehnemann I, s. 133.
- 77 Vestkysten, 12. december 1964: "Udvidelserne gennemføres næppe i planlagt omfang". Lehnemann I, s. 117.
- 78 Vestkysten, 13. november 1965: I "Eventyrets land" citerer forstander Arne Overby det konservative medlem af finansudvalget Jørgen Jensen for, at flytningen til klitplantagerne ikke kunne komme på tale, fordi Forsvaret allerede disponerede over disse områder, som anvendtes til blandt andet opmarchområde med videre. Lehnemann I, s. 140ff.
- 79 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2166.
- 80 Finn-Jensens læserbrev i Vestkysten, (efteråret 1964). Lehnemann I s. 32ff.
- 81 Vestkysten, sikkert december 1964, leder: "Eventyrtågen". Lehnemann I s. 119.
- 82 Vestkysten, 27. november 1964: "Forsvaret: Vi vil holde åbent hus for Danmarks befolkning." Lehnemann I, s. 80.

- 83 Vestkysten, 2. december 1964: "Forsvarets redegørelse ved protestmøde i Vardehallen." Lehnemann I, s. 103.
- 84 Vestkysten, 16/12 1964: "Vestjyder klager til ombudsmanden". Lehnemann I, s. 123ff.
- 85 "To kirker skal dø", digt af Peter Vejrup omkring 1970. Lehnemann II, s. 151.
- 86 Læserbrev i Vestkysten, 25. november 1964: "Til kulturministeren". Lehnemann I, s. 75.
- 87 Læserbrev i Vestkysten, 27. november 1964: "Eventyrets Land". Lehnemann I, s. 83.
- 88 Skrivelse fra Vestjysk Forening/Robert Hove, 5. december 1965. Lehnemann I, s. 243ff.
- 89 Udateret indlæg i Vestkysten. Lehnemann II, s. 38f.
- 90 Vestjysk forening. Brev 23. maj 1966.
- 91 Vestkysten, 28. juli 1967: "Vestjysk forening overlader til lodsejerne at anlægge retssag". Lehnemann I, s. 270ff.
- 92 Jyllands-Posten, 28. juli 1967: "Lodsejerne afgør, om de vil anlægge en retssag". Lehnemann I, s. 273f.
- 93 Vestkysten, 28. juli 1967: "Vestjysk forening overlader til lodsejerne at anlægge retssag". Lehnemann I, s. 270ff.
- 94 Vestkysten, 8. november: "Utilfredshed hos sommerhusbeboerne over erstatningerne". Lehnemann II, s. 65. Vestkysten, 6. februar 1970: "Nej til 620.000 kr. – sættes ud". Lehnemann II, s. 161.
- 95 Lehnemann I, s. 7.
- 96 Besigtigelse 30. juni 1966. Lehnemann I, s. 192f.
- 97 Kristiansen med flere, 1982, s. 4.
- 98 Vestkysten, 15. juli 1966: "Militæret regner med overtagelse 1. november 1967". Lehnemann I, s. 206ff.
- 99 Vestkysten, lederartikel 1966. Lehnemann I, s. 169f, s. 188f og s. 194f. De 62 millioner indbefattede også anlæggelsen af en ny omkørselsvej til anlået 15 millioner kr., som Forsvaret dog ikke mente, ville blive nødvendig, fordi den eksisterende vej altid ville være åben, hvorfor den ikke optrådte i deres beregninger. Lehnemann I, s. 205f. Alligevel var modstandernes beløb forudsigeligt højere end Forsvarets og forsvarsministerens lidt for forsigtige skøn.
- 100 Jyllands-Posten, 15. juli 1966: Lehnemann I, s. 202.
- 101 Ploug og Jepsen 2006.
- 102 Vestkysten, 31. marts 1967. Lehnemann I, s. 257.
- 103 Jyllands-Posten, cirka maj 1967: "Oksbøl-ekspropriationerne". Lehnemann I, s. 257.

- 104 Jyllands-Posten, cirka maj 1967: "Oksbøl-ekspropriationerne". Lehnemann I, s. 258.
- 105 Kayser Nielsen, s. 194.
- 106 Vestkysten, 13. juli 1967: "Oksbøl-ekspropriationerne blev indledt i formiddag". Lehnemann I, s. 266.
- 107 Vestkysten, 14. juli 1967: "Lodsejerne tilfredse med erstatningsbeløbene". Lehnemann I, s. 267.
- 108 Jyllands-Posten, 31. oktober 1968: "Enkelte lodsejere i Oksbøl-området må blive til marts". Lehnemann II, s. 64.
- 109 Landsbladet, 23. januar 1970: "Landsretten godkendte ekspropriationen i Oksbøl". Lehnemann II, s. 153.
- 110 Lehnemann II, blandt andet s. 158, s. 159, s. 164 og s. 178 og Lehnemann I, s. 201.
- 111 Ipsen, s. 54.
- 112 Kayser Nielsen, s. 194.
- 113 Ekspropriationer 1967-69, A 339 Kasse A, Blåvandshuvs Lokalhistoriske Arkiv, Oksbøl.
- 114 Se for eksempel Lidegaard, s. 332.
- 115 Hestbech, s. 105. Se også omtale i Vestkysten, 15. februar 1969: "Henvendelse til forsvarsministeren om forskelsbehandling i Oksbøl". Lehnemann II, s. 108, s. 79 og s. 63.
- 116 Kristiansen, s. 71.
- 117 Kristiansen, s. 66.
- 118 Jyllands-Posten, 31. oktober 1968: "Enkelte lodsejere i Oksbøl-området må blive til marts". Ifølge Jyllands-Postens artikel havde kun otte af de hidtil 340 eksproprierede anket erstatningsstørrelsen til overtaksationskommissionen, og der var således indgået forlig med 98 % af lodsejerne. Lehnemann II, s. 64.
- 119 Avisudklip fra privat scrapbog, formentlig af Vestkysten: "Fra grænse til grænse", dateret 26. december 1967.
- 120 Kristiansen, s. 42.
- 121 (Vestjysk) Aktuelt (udateret), "Oksbøl-grundejere anlægger sag". Lehnemann I, s. 176.
- 122 Vestkysten, 13. november 1965: "Eventyrets land". Lehnemann I, s. 143.
- 123 Se for eksempel *Kontur. Kommunale nøgletal for udvikling i region Syddanmark*, Varde 2009. Her fremgår det, at 11 % af alle overnatninger i Region Syddanmark finder sted i Varde Kommune, hvilket vil sige godt tre millioner overnatninger per år, og at 25 % af alle sommerhuse i Region Syddanmark ligger i Varde Kommune.

- 124 Landsbladet, 15. maj 1965: "Nu vil de have klar besked". Lehnemann I, s. 135ff.
- 125 Vestkysten, 1. halvdel af november 1964: "Oksbøl-ekspropriationerne til videre forhandling". Lehnemann I, s. 34f.
- 126 Kristiansen, s. 37.
- 127 Ipsen s. 56.
- 128 Vestkysten, 26. august 1969: "Ekspropriations-området skal stadig se beboet ud". Lehnemann II s. 132.
- 129 www.forsvaret.dk.

Trykte kilder

- Buhl, E: "Tiden 1945-79". I Ipsen, Leif G. (red.): *Oksbøllejren gennem 50 år, Kommandantskabet i Oksbøllejren*. Oksbøl 1979, s. 45-62.
- Folketingets Årbog*, 105. årgang, 1953-54.
- Folketingets Årbog*, 106. årgang, 1954-55.
- Folketingets Årbog*, 115. årgang, 1963-64.
- Folketingets Årbog*, 116. årgang, 1964-65.
- Folketingstidende*, 115. årgang, 1953-54.
- Folketingstidende*, 125. årgang, 1963-64.
- Folketingstidende*, 126. årgang, 1964-65.
- Hestbech, Helle Stougaard og Lasse Bisbjerg Nielsen: "Eksproprieringen af Vejers". *Mark og montre. Årbog for Ribe Amts museer*, 2003, s. 103-07.
- Iversen, Iver: "Fra Danmarks far west (1884)". I Qvesel, Hans (udg.): *Vestjyske skildringer*. Ribe 1980, s. 42-54.
- Lange Thomas: *Eventyrets land. Et billede af livet og naturen ved Blåvandshuk*. Oksbøl 1994.
- Lauridsen, John T. m.fl.: *Den kolde krig og Danmark*. København 2011.
- Lehnemann, Lydik Andreas: *Ekspropriationen af Eventyrets Land – breve og udklip m.v.*, bnd. 1-2. Nørre Nebel 1976-77.
- Lidegaard, Bo: *Jens Otto Krag*, bind II 1962-78. København 2002.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark*, Afd. A, årgang 1954.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark*, Afd. A, årgang 1964.
- Miljøministeriet: *Klitler, kanoner og kronvildt. Oxbøl statskoudistrikt og Oksbøllejren*. København 1994.
- Nielsen, Niels Kayser: *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*. Århus 2005.
- Petersen, Bent Vilslev: "Sandet, vandet og engene". I Lange, Thomas: *Eventyrets land. Et billede af livet og naturen ved Blåvandshuk*. Oksbøl 1994.
- Ploug, Mariann og Palle Uhd Jepsen: *Vejers*. Varde 2006.
- Ploug, Mariann og Palle Uhd Jepsen: *Blåvand*. Varde 2009.

Skou, Kaare R.: *Dansk Politik fra A-Å*. København 2010.

Villaume, Poul og Torsten Borring Olesen: *I blokopdelings tegner 1945-1972. Dansk udenrigspolitik historie*, Bnd. 5. København 2005.

Utrykte kilder:

Kristiansen Jette m. fl.: *En ekspropriation og den følger. Rapport DSH/E 1979*.

Utrykt rapport fra Den Sociale Højskole i Esbjerg.

Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv A339 Kasse A-C, Ekspropriationer 1967-69. Scrapbog, privat eje.

Internetkilder:

Forsvar for naturen. Oksbøl Skyde – og Øvelsesterræn. Drifts og plejeplan 2012-2026. Forsvarets bygnings- og etablissemments tjeneste. Uden år. www.forsvaret.dk

Forsvar for naturen. Borris Skydeterræn. Drifts og plejeplan. 2013-2027. Forsvarets bygnings- og etablissemments tjeneste. Uden år. www.forsvaret.dk

Summary

This article is about the expropriation and nationalization of 1,840 hectares of land to the Danish Defence (Danish Army) from 1964 to 1970 – a governmental decision that sent more than 100 families out of their homes where some had been living for generations. The Danish foreign and security policy in the early sixties meant that the Danish Army needed more space and that space was found in the southwest of Jutland.

The article analyzes the short, but fierce debates in *Folketingets Finansudvalg*, where the decision was made, because the government, the Ministry of Defence and the army knew that time was short. The debates show that only one political party, *Socialistisk Folkeparti*, totally opposed the idea, primarily because of their reluctant attitude towards the Danish Army and military as such. From this party came also the only support to the local inhabitants in their struggle for private property and their homes. The other parties were keen to secure and fulfil the Danish contractual obligations to the North Atlantic Treaty Organization (NATO), which amongst other things meant that the Danish Defence budget was raised considerably and consequently that the Danish Army needed more space for military exercise.

In the article it is shown, why the opponents to this nationalization did not succeed in protesting against what they felt was a violation of their state-law secured rights. So the local population was split in their views on the expropriation, and this lack of unity along with its insufficient legal power paved the way for the national acquisition of the area. The local authorities were also

conflicted about the matter; in Aal Commune the Parish Council Chairman welcomed the Danish Defence's increased commitment in the area. According to him this would create more employment, and at the same time he saw no future for the small farms on the light sandy soils of the area. On the contrary, his colleague in Ho-Oksby Commune feared that extended military activity in this area along the Danish West coast would cut it off from the rest of the country and eventually make living and tourism in that area next to impossible.

The expropriation was carried out in a couple of years and the former farmland was depopulated. To some of the local inhabitants the expropriation became a bitter and despaired fight against the authorities, while others had their property reparations and started over again.

Today, many years later, a lot of the empty granges and houses remain in the landscape as evidence of this struggle, in which national interests prevailed over private property rights, because "*the end justifies the means*" as a member of the Danish Parliament and supporter of the military expropriation put it.

And, ironically, wild nature and the south-western landscape have won back what the farmland lost – a development that the most pessimistic predictions could not foresee. Today the area is a landscape marked by the military exercises and the presence of the Danish Defence, but at the same time it is an open landscape for the pleasure of the local inhabitants in the neighbouring areas and to the many tourists of the Danish West coast.

Forfatterpræsentation

John V. Jensen er museumsinspektør på Museet for Varde By og Omegn siden 2005. Han er forfatter til en række artikler om blandt andet besættelsesårene og ikke mindst de tyske flygtninge i Danmark mellem 1945 og 1949.